

А. КАЩЕНКО.

З ДИПРА НА ДУНАЙ.

Сповідання в часів спасування Запорожської Січі.

Видання третє.

№ 48.

Українське Видавництво в Катеринославі.

1919.

А. КАЩЕНКО.

З ДНІПРА НА ДУНАЙ.

Оповідання з часів сжасування Запорожської Січі.

№ 48.

Українське Видавництво в Катеринославі

1919.

КАТЕРИНОСЛАВ,
Друкарня I. Клєткина ѹ I. Литвина.
1919 р.

I.

У козаків — запорожців був даже гарний звичай, щоб біля всякого статечного козака, не кажучи вже про військову старшину, був один або й більше хлопців-недолітків. Ті хлопці в давні часи звалися „джурами“, а пізніше — „молодиками“. Джура доглядав коня та зброю свого названого батька, запорожця, ходив разом з ним у походи і навіть у бойовищах ставав йому в пригоді, набиваючи рушницю, викрещуючи вогню на люльку та приносячи пити.

Таким хлопцям, джурам чи молодикам, доводилось, під час свого юнацького життя, зазнати багато всяких пригод та небезпеки і через те, доходячи парубочих літ, вони набували собі великого хисту і ставали найзавзятішими козаками.

Знаючи такий січовий звичай, запорожський козак Петро Рогоза, почувши, що його батько й мати на Україні померли, а брати: Демко, Гнат та Василь, лишилися без притулку, привіз всіх їх на Запорожську Січ, не вважаючи на те, що Гнатові минав тільки тринадцятий рік, а Василеві всього десятий. Він зважив, що менчого брата, Василя, найкраще віддати, поки підросте, на послуги кухарям до січових кабиць; середнього — Гната, щоб придбав добrego військового хисту, — він хотів oddати за молодика до полковника Порохні; що ж до старшого — бурсака Демка, так того він прямо прописав до Платнирівського куріння козаком, бо йому вже пішов двадцятий рік.

Під той час, саме у 1772 році, запорожське військо лагодилося до походу, щоб разом з російським військом воювати турків, і через те до військового виховання молодих хлопців траплялась добра нагода.

Одного дня, не відаючи нічого про думку старшого брата, середній Рогоза, Гнат, порався біля його коня

аж тут до стайні прибіг якийсь молодик і загадав Гнатові раптом бігти до паланки. Хлопець знав уже, що паланкою в Січі звався будинок, де жив кошовий з старшиною та чинилися всякі розпорядки й правився суд. Зляканий побіг він поуз куріні¹⁾ на майдан, і про-минувши церкву, побачив, що побіля паланки стояв його брат Петро, а на ганку паланки, в холодочку, сидів гладкий, сивоусий та чубатий запорожець, держучи щось у руці.

Наблизившись до ганку, Гнат лапнув себе за голову, щоб зняти шапку, але намацав на голові тілько самого чуба, бо, поспішаючись до паланки, забув надіти шапку.

— Не бойшся, хлопче, йти зо мною бусурменів воювати?—вдався до Гната, трохи посміхаючись, сивоусий козак, полковник Порохня.

З радісної несподіванки хлопець аж рота роззявив. Ще за дитячих літ, у батьковій хаті, він чув про козацькі походи та про великі бойовища, що були колись на Україні. Лицарські вчинки козацьких ватажків вабили його тією славою, як зачароване марево, і навіть під час міцного, дитячого сну, Гнат не один раз бачив себе козаком, на коні серед безкрайого степу, в погоні за хижими татарами. Через те, почувши тепер про похod з військом, Гнат прямо не стямився від щастя й палахнув войовничим запалом.

— Воювати татарів?...—скрикнув він у відповідь.
— Та я сам один усю ту погань звокю, аби мені шабля!

І, мабуть, щоб показати полковникові, який він дужий, хлопець підняв у гору свій кулак.

Сиві, пишні полковникові брови підвелися вгору, очі широко розплющилися, обличчя почервоніло з напруги, і з дужих його козацьких грудей вибухнув регіт, —такий голосний регіт, що його, мабуть, чути було аж у плавні²⁾, за Підпільною.³⁾ На той регіт з паланки вийшов навіть сам кошовий війська запорожського Калнишевський.

1) Курінами в Січі звалися великі, довгі хати, що в них жили за огорожі.

2) Плавні—вузьке місце по рід Дніпром, укрите лісом та очеретами

3) Підпільня—протока від річки Дніпра. Над її крузами, саже ле тепер село Покровське, Катеринославської губернії й повіту, була сідання Січ війська запорожського.

— Ну, а як за татар та оступиться турчин? Що ж тоді? — питав далі Порохня, ледві здолавши свій сміх.

— Накладу й турчинові! — сміло, завзято й упевнено одповів хлопець. — Та хоч би й інший ворог зачепив нас, так і той умівся б юшкою!

Старий полковник знову засміявся й весело вдався до кошового:

— Чув, Петре, що каже хлопець? А ти все сумуєш, що наче б то зникає щире козацтво! Ні, брате, ще не вмерла Україна, п'ки родить таких соколят!

— Коли б же й було по твоєму слові! — одповів Калнишевський, сівши в холодочку.

— Ну, молодець! — казав далі полковник до Гната, — з тебе добрий козак буле. Візьму тебе за менчого джуру. Гнідко, що в моєму косяку, нехай буде твоїм конем, а ось на тобі й зброю.

По тій мові полковник простяг Гнатові те, що держав у руці, а саме: чингал та пистоль.

Не стяմившись од щастя, хлопець ухопив збрюю й почав її розглядати. Колодочка й ришки його чингалу були оздоблені дрібними блакитними камінцями, а держално в пистоля було цвяховане сріблом. Гнатові здавалося, що більше привабливої зброї він зроду не бачив і що кращої вже й зробити не можна.

Оглядівши зброю zo всіх боків, Гнат скаменувся, і цо ще не вся його мрія здійснилася, бо йому не дали ще шаблі.

— А шабля же де? — спитав він.

— Ого! — знову засміявся Порохня. — Вже й шаблі схотів! До шаблі, хлопче, тобі ще довго ждати. Шаблю, щоб ти знов, треба заслужити. Як дійлеш літ та заробиш своїм хистом і завзяттям, щоб бути козаком, — так тоді тобі й шаблю дамо.

Так почалося Гнатове життя на Запорожжі й незабаром, підперезаний шкуратяним чересом, з чингалом при боці та з пистолем біля сідла запорожський молодик прощався вже з братами і, скочивши на свого Гнідка, поїхав слідом за полковником Порохнею, що повів переднє військо на війну.

Малий Василь, провожаючи брата, гірко плачув. Хоч йому було тільки десять років, однак він умів уже сідати на коня й не один раз, ще в батька, ганяв верхи

хоней до річки. Він плакав тепер не так за братом, як з образи, що його не взяли за молодика, а віддали до кухарів. Василь заздрив братові, що той гарцює на коні, а він мусить біля кабиць терти пшено, товкти сало та банити й шарувати всякий посуд.

— Не плач, малий! — умовляв Василя брат Петро. — Твоє від тебе не втече: ще накозақуєш на віку! Ще дізнаєшся, по чому ківш лиха!

Січ запорожська швидко зовсім спорожніла. Полковник Колпак забрав частину січового товариства на байдаки та подався з ним Дніпром на Чорне море, а все інше військо повів на війну сам кошовий. З тим військом пішли й старші Василеви брати, Петро й Демко.

Не чути стало на Січі жвавого гомону кількох тисяч товариства, знишкли біля курінів музики, стихли й пісні молодецькі, що всякого вечора голосно розлягалися по-над Підпільною... Січ немов заснула, або вимерла і по-між куріннями тинялися тільки немічні ціди та ті, що не йшли з військом через якусь хворобу.

Сумно стало й біля січових кабиць. Більшість кухарів пішла з військом, а ті, що лишилися на Січі, не мали на кого варити страву.

Не маючи чого робити, Василь тинявся по січових окопах... Бо навколо Січі були глибокі рівчаки, а по-над рівчаками, високі земляні вали, обплетені з обох боків лозою, щоб не обсипалися. На північ од січового 'майдану було брама, а біля брами висока башта. Злізши, одного разу на ту башту, хлопець розважився, бо звідтіла, як на долоні, було видно на заході й на півдні безкраї зелені плавні, що запорожці звали Великим Лугом; а по тих плавнях сріблом виблискував Дніпро з протоками—річками: Скарбною, Сисиною й Підпільною, що підбігали до самої Січі. Ті плавні з қучерявими вербами та близкучими, блакитними річками й озерами, вавили хлопця до себе й він почав вигадувати, як би перейхати за Підпільню.

Простуючи до річки, Василь вийшов за браму. Там був січовий базар, що звався „Шамбаш“, але тепер і там був сумно, бо всі крамниці були замкнені. Зате з базарю Василь побачив біля Підпільної затоку, а в затоці невеликі човни.

— Візьму човна та й пойду в плавню,—зразу рішив Василь.

Йому стало весело й він побіг з високої гори до затоки. То був січовий „Ківш“, що в ньому звичайно стояли запорожські чайки, або байдаки і всякі рибальські човни. Тепер усі байдаки були в поході, дубів же та невеликих қаючків у Ковші стояло чимало.

Василь жваво ускочив в один каючик, одв'язав його од верби і відіпхнув от берега. Весло було хлопцеві важкеньке, та він, взявши його під середину, спромігся закласти в уключину й почав гребти. Яке щастя! Човен посувався затокою далі од берега, туди, до Підпільної.

— Тепер я покажу їм, який я „малий“!—гадав, не тямлючи себе з радощів, Василь і все дужче працював веслом.

Він лагідно обминув кілька обідраних, негодяїв байдаків, що доживали свій вік біля берега і наблизився з затоки вже до річки; та як тільки потрапив на бистру,—човен підхопило мов трісочку і понесло по-під берегом за водою.

Василь не стерявся й почав гребти дужче, але човен крутився, бився об верби, що росли в воді вздовш берега і таки плив за водою.

Через кільки хвилин хлопець зрозумів, що не вправиться з човном, і зважив, що краще притягтися до берега.

Улучивши хвилину, коли човник пробігав біля верби, Василь зачепивсь за неї веслом, але це вийшло на лихо: течія вирвала те весло в його з рук і він зостався в човні знесилений і безпорадний... Що-далі його несло поуз берег все дужче, так що верби тільки шмигали в його перед очима. От уже й Січ зникла з очей і тільки один золотий хрест від січової церкви, сяючи по-над деревами, показував, де вона лишилася.

Хлопець засмутився і з одчаєм дивився, як його весло несло водою все далі од човна. На щастя Васищеве його пригоду побачив старий запорожець Очерет, що рибалчив своїм каюком низче Сіці. Він догнав Васищевого човна, причепив до свого і, піймавши весло, натяг обидва човни до берега.

— Куди ж оце ти, хлопче, розігнався?—вдався дід до малого.—Чи не на Чорне море турків воювати?

— У плавню хотів переїжджати...—одповів засмучений хлошець.

Розпитавши Василя, хто він і довідавшись, що хлопець нудьгує на Січі без братів, старий запорожець пожалував його і привівши на Січ до свого куріння, подарував йому вудку і з того дня почав брати хлопця з собою на рибальство.

Старий похилий дід і молодий хлопець мало не щодня виходили вдосвіта до Підпільної, переїздили човном за річку і там, під захистом верб, ловили рибу, то з човна на водокрутнях, то з берега на тихій воді, а часом траплялося, що переходили плавнею на озера і там тягали раків.

Що-далі цікавий, жваний хлопець ставав старому січовику все любішим, що ж до Василя, то він пришився до сивоусого діда мов до рідного батька. З ранку до вечора вони разом сиділи над річкою й під ті часи Василь чув од Очерета багато дуже цікавих оповідань про давні події на Запорожжі й на Україні.

Так минуло літо, минула й осінь. Рибальчили було вже не так-то любо, та й біля січових қабиць тепер стало веселіше, бо до Січі почали прибувати з походу козаки, —хоч поки що тільки поранені й захлялі. Ті козаки купчилися біля кухарів, щоб підживитись після військових пригод січовими харчами і через те біля қабиць що-дня можна було почути всякі військові новини.

Василеві біля қабиць була тепер уже й робота, так що він пробував там мало не ввесь час. Тут він чув, як оповідачі, виславляючи лицарство звязчик козаків, висміявали та ганили легкодухих, і це привчило Василя шанувати хист та завзяття.

Завітали до січових қабиць і кобзарі з України, співаючи стародавні думи та пісні про великих козацьких ватажків, і малому хлопцеві так любо та мило було слухати ті спви про славу України, що серце його мало в солодких мріях і він не помічав, як минав час.

Два роки велася війна з турками і два роки Василь жив на Січі, підростаючи та набуваючи собі од старого Очерета та од життя біля січових қабиць скідомости й козацької вдачі.

Аж ось війна скінчилася й одного дня, в осени 1774 року, на січовій башті гукнула гармата, а слідом за нею й друга й третя... І ті вибухи голосно розляглися по-над річками, одгукнувшись луною в зелених лісах.

— Військо йде! Товариство повертається!—загуло по курнях і всі, що були в Січі посунули на окопи.

Побіг до окопів і Василь. Він випередив усіх і метеликом вихопився на башту.

— Боже, як хорошо!..—скрикнув хлопець і занімів на місці.

Зелений степ, що безкрайм килимом слався по-за окопами, був укритий військом: на обрії тільки мріли червоні жупани та шапки. Далі те квітчасте поле, мов укрите червоним маком, заколивалося, зібралося щільніше до купи й наближалося до Січі...

То було комонине запорожське військо. Попереду всіх, на білому огорі красувався козак велетенської постаті. Придивившись до його, Василь догадався, що то був сам кошовий, Калнишевський, бо в його в руці була блискуча булава, викована з чистого срібла, а позад його двоє козаків високо держали бунчук та білу військову корогву.

Кошовий наблизався вже до січової брами, запорожські ж комонні полки простяглися впоперек степу і, коливаючись, посувалися до Січі, немов крізва річка до моря.

За комонними полками з під обрію виринали піші запорожські полки, а ще далі, ховаючись у куряві, сунулися гармати.

Січові окопи й башти тепер рясно були укриті козаками, бо з курінів повізли не тільки старі, а навіть і хворі й поранені, хто тільки мав силу ходити. Всі радо вітали кошового й славне запорожське товариство, високо підкидаючи в гору свої шапки.

Не встигло ще витягтися на січовий майдан комонине військо, а вже по окопах знову почали стріляти з гармат.

— Байдаки вертаються з товариством!—загомоніли козаки.

Щоб краще побачити, як підплыває запорожське військо річкою, Василь прожогом побіг до церкви і мов хіт подрався на дзвіницю.

Він поспішався не даремно: те, що він побачив із дзвіниці, не забути йому за все життя! Довга, покрученя блакітна пелена річки Підпільної була рясно укрита білими вітрила байдаків та червоними жупанами запорожців, що так щільно обсіли свої чайки. Здалеку здавалося, що то наближалася до Січі зграя великих, білокрилих та красногрудих лебедів. Довга блискуча річка, оточена зеленими вербами плавнів та оздоблена тими білими вітрилами, а до того ще й помережана червоними козацькими жупанами, була на прочуд хороша й брала в себе хлопцеві очі.

Коли Василь виліз аж під дзвони, передні байдаки завертали вже в Ківш, а задні ще тільки виглядали вітрилами з-за кіліна річки, так багато було тих байдаків.

— Ще б то не звоювати запорожцям турків!—подумав хлопець.—Та з такою силою війська, мабуть, можна ввесь світ звоювати!

Василь довго не мав сили одвести очей од чарівного видовища.

— Гарно й конем по степах козакувати,—сказав він далі сам до себе,—а проте, здається, воювати з байдаками, та ще щоб поїхати в Чорне море, так ще мiliше!

У цю мить біля самого хлопцевого вуха бевкнув великий дзвін. То січовий пан-отець лагодився правити на майдані службу з приводу того, що повернулося військо.

Василь клубком скотився по сходні з дзвіниці на майдан.

— До козаків!.. шукати братів!..

А на майдані вже червоним морем розлилися за-порожці.

— Куди це так простягся, Василю?—почув він біля себе почлик; і дужа рука спинила його за плече

Запалений вітрами та сонцем і укритий қурявою, Гнат поціував менчого брата і дивився на його веселими очима.

— Бач який ти вже, виріс!

— А ти неначе справді козак!—скрикнув Василь, заздро поглядаючи на братів чингал.

— Як же ти там воював? Чи багато земляків ви-рятував з неволі? А де Петро та Демко?

Проте з розпитуванням довелося цікавому хлопцеві пождати, бо саме до них наблизився старший брат Петро і взяв Василя в свої міцні обійми. Тільки ввечері, коли всі четверо братів сиділи біля куріння, Василь почув оповідання старших братів про їхні походи, бо вони ходили на різно і тепер розповідали один одному свої військові пригоди.

II.

Після повороту запорожського війска з війни, січове життя пішло своєю чергою. Одсвяткувавши й одгутявиши де-який час у рідному гнізді, запорожці взялися до своєї улюбленої праці: рибальства та полювання. Великими ватагами попливли вони на дубах у Великий Луг¹⁾, що простягався по-над Дніпром од Січі аж до острова Хортиці і розпоростилися там по річках, озерах та зелених, диких пущах плавні: хто з сітями та всякими знаряддям ловити рибу, а хто з рушницею полювати на дорогої звіря та птаство.

Там, у Великому Лузі, запорожці пробули аж до того часу, поки пішла по річках крига; тоді до Січі знову зібралося все товариство і по куріннях знову стало весело та гучно... Найвеселіше ж було на Різдво та Новий Рік, бо тоді щодня по куріннях грали музики й козацтво гуляло й танцювало.

Наприкінці місяця лютого, як тільки на Підпільню поламало кригу, запорожці знову поїхали дубами плавнях, а після Великодня, як тільки добре зазеленіла по степах травиця, богато січового товариства пороз'їздилося кіньми: хто до Богу на рибальство, хто в Дике Поле на полювання, а хто аж у Ногайські степи, на Кальміус та Берду по всяку здобич; на Січі ж знову лишилося на літо не більше, як половина товариства.

Василь заздрим оком поглядав на всіх тих запорожців, що сідали на дуби та на коней. Він третій рік біля січових кабиць і ця праця йому дуже обридла. Брат Гнат, як і всі козаки, мав його за малого і не дуже то з ним товарищував, так що й тепер Василь тільки то-

¹⁾ Великим Лугом звався низький острів, оточений річками: Дніпром, Кушумом та Кінською. Весь він був порізаний протоками й озерами та укритий лісом. Ще й зараз у Великому Лузі дуже багато риби й дичини.

ді й розважався, коли траплялося поїхати з старим Очепетом у плавню, або як кухарі пускали його вибігги за січову браму на степ, де що дня після снідання в запорожців відбувався герць.

На тім герці справді було чого подивитись, бо тут козаки навчалися битися на шаблях, қолоти ворогів списами, стріляти з рушниць сидячи на коні, перестрибати рівчаки та барқани і виробляти конем ще багато всяких витівок.

Так запорожці набували хисту собі й своїм коням.

Василів брат, Гнат, теж мало не щодня гэрцовав за січевими окопами, разом з інчими молодиками, на велику заздрість Василеві.

Той герць так захопив Василя, що однієї ночі він утік з Січі, знайшов у степу військовий косяк і скочивши охляп на одного коня, почав ганяти його, виробляючи тим часом на його спині всі ті штуки, які бачив на герці. Він ставав на неосідланого коня ногами, лягав на нього черевом і лазив коневі навколо шиї, держучись мов реп'ях за його гриву.

Добрий кінь довго слухався хлопця, але врешті ці іграшки йому обридли й він скинув хлопця на землю.

Василь забився так, що деякий час навіть вилежувався на траві, слухаючи чмелів, але врешті підвівся на ноги й почвалав до Січі, заспокоюючи себе на тому, що кін був не осідланий і не занузданий і що тільки через те й сталася така пригода.

Одного ранку в початку літа 1775 року Василь прокинувся з незвичайного гоміну в қуріні. Козаки похапцем одягалися й виходили на майдан.

З просоння Василь не розібрав, про що в запорожців була розмова, а тільки скрізь чути було вигуки:

—Москалі за брамою! Гамати жерлами на Січ!

Зрозумівши, що скoilося щось непевне, Василь скочив з лави й підтягши в штанцях очкура, прожогом побіг слідом за козаками.

Весь майдан кишів уже запорожцями, мов мурашник. Всі бігли на окопи—побіг туди й Василь.

Зразу, коли хлопець виліз на стіну, йому здалося, що в степу випав великий сніг, але, роздивившись добре, він побачив, що степ був білий від наметів великого

війська. Ті намети стояли довгими щільними лавами, обгортаючи Січу півколом і простягаючись аж геть на гору.

Попереду того білого поля черніли своїми роззявленими жерлами гармати, а ще близще до Січі, мов сарана, укрило степ московське військо піше й қомонне, виблискуючи на промінні ранкового сонця залізними багнетами та списами.

Василь ніколи не гадав, щоб можна було зібрати до купи так багато війська. Того війська було вдесятеро більше, ніж запорожців, навіть під той час, коли вони торік верталися з турецького походу.

Що робилося далі, Василь не розумів. Він бачив тільки, що якіс генерали в блискучих убраних приходили з московського стану на Січ, а після того кошовий пішов з Січі до білих наметів і як тілько він зник з очей козаків, московське військо враз піdsунулось під самі січові окопи, ввійшло в Шамбаш і доступилося навіть до Ковша, де стояли запорожські байдаки.

— Зрада! Зрада! — почали гукати запорожці й побігли з окопів по куріннях.

У Січі збилася страшена метушня. Козаки узбрювалися й знову вибігали на окопи, на майдані ж був такий галас від гоміну й лайки, що розібрati нічого не можна було.

Скоро кошовий повернувся до Січі й щось промовляв по козаців, але галас на майдані ще збільшився і нарешті там счинилася бійка. Два натовпи козаків наступали один на одного, а тим часом третій притяг на плечах велику колоду і почав вибивати нею ковану браму пушкарні. *)

Василь чув, як гупала колода і брязчала залізна брама... бачив як метушилися біля пушкарні козаки і, щоб краще роздивитись, що там робиться та здібатись з братами, хлопець побіг на майдан, але там його зразу звалили з ніг і трохи не затоп'али, так що хлопець ледве врятувався і, вибігши міршій на башту, почав дивитися відтіля.

З окопів вчувалися вигуки:

*) Пушкарнєю звався великий льох, в якому переховувалася всяка зброя й гармати запорожського війська

— Не віддамо неньки-Січі! Ляжемо трупом!

А біля пушкарні вже брязкали шаблі й блищали гострі чингали: там лилася братня кров запорожців.

Через який час гупання колодиувирвалося й залізна брама пушкарні з стогоном упала на землю. Потишився й брязкіт зброї і хлопець побачив, що невеликий натовп січової старшини почав тікати до паланки, а переможці козаки почали викочувати з пушкарні гармати та виносити всяку зброю.

Галас на майдані все ж таки не вщухав і серед загального гоміну тепер вчувалися вигуки:

— К бісам зрадників! Андрія Ляха кошовим!

— Порохню!.. Порохню!—

— Калниболоцький нехай веде нас! Всі ляжемо за волю та неньку-Січ!

Аж ось, трохи згодом, зразу всі потишилися і Василь побачив, що серед майдану стоїть пан-отець з хрестом і про щось умовяє козаків, а коли він скінчив свою промову, козаки почали розходитись з майдану по курінях.

Тепер Василь без перешкоди добіг до пушкарні й зазирнув туди: неглибокий льох був повний всякої зброї та кухов з порохом і кулями. Недалеко від пушкарні стояв другий льох: кійськова скарбниця, але туди Василь не довелося зазирнути, бо брама скарбниці була ціла й біля неї стояв вартовий.

Одшукавши нарешті Гната, Василь почав його розпитувати, що воно котиться на Січі.

— Генерал Текелій прийшов з військом, щоб зруйнувати Січу.. — одповідав йому Гнат похапцем, кудись поспішаючись.—Козаки хотіли оборонятись та пан-отець умовив скоритись!

— На що ж Січу руйнувати?

— Нема часу з тобою базікати! Он полковник мій аж оселедець свій скубе—так побивається. Ридає там, як мала дитина!

Гнат побіг до паланки, а Василь пішов шукати брата Петра.

Той сидів на присльбі під курінем, і сердито колупаючи в своїй люльці залізною противіскою. Вуси його, що завжди рівно звисали до низу, зараз неначе настовбур-

чилися, очі ж відбивали лютим і сумним вогнем.

— От так, хлопче!..—зустрів Василя старший брат.
— Не доведеться тобі козакувати! У гречкосіїв повернуть нас усіх!

Василеві щось здавило в грудях, залоскотало в глотці й рясні слізози побігли з його очей.

— Я хочу козакувати!—ледве вимовив він хлипаючи.

Петро почав милувати менчого брата рукою по голові.

— І я, братику, хочу козакувати. Та коли б же наша сила була. Краще вмерти мені, а ніж стати гречкосієм та ще й кріпаком. Не плач, малий!.. Ще можеми втечено та таки булемо козакувати.

Василь пішов до кабиць. Він тільки тепер згадав, що досі не снідав, а проте вже була обідня пора. Біля кабиць кухарі тільки почали розкладати багаття, бо з ранку було не до того. Василеві дали окраєць хліба і він, ізвіши його, взявся до своєї роботи.

Надійшов вечір. У Січі була зловіща тиша. Козаків по куріннях поменшало, проте й на майдані не було нікого. Пронудившись де-який час, Василь ліг під курінем на присьбі й скоро заснув.

Чи довго спав хлопець, того він не знов, а тільки прокинувся він поночі через те, що хтось, складаючи на присьбу зброю, кинув на нього свого череса.

Розплющивши очі, Василь не зразу пригадав, що сталося в день і де-який час спокійно дивився на зірки, що з високого неба зазирали йому в очі й милували його своїм холодним промінням. Аж ось з куріння почувся гомін, а біля присьби козаки складали щось у торби й лантухи.

— У плавню! У плавню!..—вловило Василеве вухо голоси казаків.

— Калнибо-лоцький збірає й Лях!

— Ходімо всі. Великий Луг—батько, дастъ усім пораду!

— На Дунай помандруємо!

Василь згадав усе й схопився з присьби.

— Як? Запорожці помандрують на Дунай. А він же як? Ні, я не дамся, щоб мене покинули. Я не буду

гречкосієм. Я хочу козакувати!

Він прожогом побіг до куріння свого брата. Січовий майдан знов кишів, мов мурашник, але тепер усі ходили хутко й гомоніли по-малу. Пушкарня й скарбниця були одчинені і з них виносили все, що там переховувалося. Всі запорожці, що траплялися хлопцеві, були навантажені збросю й усяким добром і йшли вниз до Пілпільної.

Не заставши брата Петра в куріні, Василь оббігав усю Січ, плутаючись по-між козаками і несподівано здібав брата Гната.

Узброєний по козацькому і навіть з шаблею при боці, Гнат, радісний та веселий, ішов од паланки до майдану.

— Що це ти, Гнате?—скрикнув Василь, дивуючись на братову шаблю.

— Мене полковник Порохня благословив бути козаком і навіть шаблю свою мені подарував. Нехай, каже, хоч не я старий, так моя шабля погуляє ще на волі!

— Куди ж тепер?

— На Дунай річку. Там буде наша Січ!

— А твій полковник хіба не піде на Дунай!

— Ні! Плаче, а не йде. Старий, каже, я... Хочу лягти в рідну землю, а не в бусурманську!

— А я, Гнате, піду з тобою!—гордовито сказав хлопець.—Я хочу козакувати!

Брати проминули церкву і, повернувшись стежкою до річки, перестріли братів Петра й Демка. Ті сперечалися.

— Я не піду на Дунай!—говорив Демко,—бо знайшов собі до пари дівчину і хочу одружитись!

— Нікчемний бабій!—гримав на нього Петро.—Ганьбу робиш ти всьому нашему родові козацькому, лицарському!

— Не я один лишуся на Україні,—суперечив Демко.

— Будеш шкодіти,—одповідав Петро,—та буде запізно. На себе тоді нарікай, коли будеш кріпаком або москалем!

Побачивши менчих братів, Петро одійшов от Демка і сказав Гнатові:

— Ну, ог і добре, що ти взяв Василя. Я саме по нього й ішов.

Василь почав цілувати брата за те, що бере його з собою.

— Ну годі, годі!...—казав козак.—Повертайте лішень обида назад. Нема чого йти до річки з порожніми руками. Ідіть до пушкарні або до скарбниці та носяті у берег те, що вам старші скажуть.

Тroe братів пішли на гору. Демко ж лишився сам, почуваючи себе дуже ніяково. Назустріч братам, стежкою, козаки носили до річки лантухи з борошном та пшоном; тягли великі бурлюги з салом та котили кухви з горілкою. Ще далі вони здибали добру ватагу козаків, рясно обвішану пачками тютюну, а другу—навантажену таранею; дійшовши ж до скарбниці, брати прилучилися до натовпу і почали носити у берег всяке добро, а коли через дві години троє братів знову зустрілися біля річки, Петро, глянувши на Василя, не вдержався щоб не засміятысь: у пушкарні хлопець себе узброїв і хоч був босий і без чумарки, а проте почіпляв на себе шаблю, чингал і пістоль.

Не вспіли Петро та Гнат подивуватись та порадіти на менчого брата, як з гори піdsунувся великий натовп запорожців, а попереду того натовпу кільки дужих січовиків несли великі образи.

— Скидайте шапки!—сказав Петро до братів.—Це несуть святу січову Покрову та святого Миколу, бо без своєї Покрови не може бути Січа запорожська, а без помочі святого Миколи не перепливеш моря.

Слідом за образами йшло багато сивих дідів і посеред них Василь пізнав свого названого батька, Очера-та.

— І ви, діду, мандруєте з нами на Дунай?—радісно скрикнув хлопець.

— І я, сину! Не сила мені з товариством розлучитись. Хоч і в чужій сіодоні доведеться в труну лягти, так зате ж рітне товариство засипле землею. Постать Очерета м'ла урочистий виг'яд, а погляд горів суворим ногнем. Він звернув з стежки, колупнув чингалом землю, перехрестився і почав набивати землею ладанку.

— От і рідна земля лежатиме zo мною в домовині.

Всі брати, дивлячись на Очерета, почали й собі набивати ладанки.

— Оце добре, дяльку Очерете, що ви мандруєте з нами,— звернувся до нього Петро Рогоза. Догляньте, будь ласка, Василя на байлаці.

— А ти що ж, козаче?

— Я й Гнат не поїдем байдаками. Мене обрано за осавула до пішого полку, Калниболовецький поведе степами через Дике Поле. Всім немає на чому пливти, бо військові байдаки, що стоять у Ковці, заарештовані.

— Чув про це лихо. Про Василя не турбуйся—догляну. А скільки ж є байлаців?

— Зараз не багато. Проте наші збирають байдаки, що зараз з товариством по плавнях та лиманах на рибальстві. Та ще зберемо дуби з Чортомлику, з Базавлуку та й з Кінської Води. Набереться може з сотню, а все ж таки на все товариство не вистачить.

Разом з Очеретом брати дійшли до Підпільної. Там, під захистом верб, нечутно сновигали по воді невеличкі козацькі човни, перевозячи товариство по 5—6 душ зараз на той бік річки у плавню. Хутко перехопилися човном на той бік Підпільної й наші подорожні.

Петро Рогоза, що був на козацькій ріді за річкою ще з вечора, повв усіх у гущавину плавні. Більше години вони йшли нахиляючись під віттями верб, відхилюючи з свого шляху вербози, проридаючись крізь очертати і обмичаючи невеликі озера й болота. Василь добре вже зточився, поси нарешті у плавні почувся гомон козаків і Петро винів усіх на полявину, оточену рясним і високими вербами.

— Ось де наш кіш!—обернувся він до Очерета. Василь обдивився п навколо. Плявина кишіла козаками мов музашник і всі козаки гукали до когось в один бік, а до кого саме, не можна було разглядіти.

Не вагаючись, Василь, мозкишка, подерся на вербу і звідтіля п бачив, що до козаків промовляє якийсь бравий полковник

— Кого ж, панове товариство, славче військо запорожське, волите кошовим?—спитав він наприкінці промови.

— Тебе волимо Андрія Ляха кошовим!—почулося навкруги.

— Калниболовоцького волимо! — почали гукати інші козаки — Калниболовоцького!

— Молодий ще Калниболовоцький! — гукали треті. — Бахмета кошовим: він старий та певний лицар!

— К бісам Бахмета! Старий та й грамоти не знає — який з нього кошовий? Андрія кошовим! Він учений! Він спроможеться вивести військо на Дунай, зуміє й до султана досудитись!

— Андрія, Андрія! — вже одноголосно гукав натовп і бравого полковника закидали шапками.

Новий кошовий уклонився товариству і подякував за честь та пошану.

Не гаючись запорожці почали оббірати іншу старшину, себ то: військового писаря, суддю, скарбника й осавула.

Не доспавши цієї ночі, Василь не діждався, поки скінчилася козацька рада, а почав кунятій, а далі, злизши з верби, зараз же під деревом простягся й заснув міцним сном, тримаючись однією рукою за свою шаблю, щоб, боронь Боже, хто небудь ненароком її не взяв.

Коли, відпочивши, він прокинувся, сонце було вже височенько. На полявині купами сиділи й лежали козаки, сідаючи тим, що кому Бог послав. Удалечині стуко-тили сокири та коли-не-коли чути було, як голосно тріскотили, замалися й з великом шумом падали на землю підрубані дерева.

— Добре, хлопче, спав! — почув Василь біля себе голос Очерета. — Час уже й снідати.

— Не поїхали ще? — злякано схопився Василь на ноги.

— Ні! Он чуєш: рубають дерева. То лагодять плоти, бо товариства прибуває сила, а байдаків не вистачить і на половину.

— Коли ж попливемо?

— Тоді, як збереться все товариство з Великого Лугу. Мабуть так, що вже уночі.

Василь умився біля недалекого озерця, витерся кімром сорочки, з'їв хліба з салом і попросив Очерета, щоб піти туди, де роблять плоти.

Вони пішли протолоченою за цю ніч між лозою й очеретами стежкою і через пів години побачили по-між

деревами річку. То була велика протока Сисина, що сполучає Підпільну з Дніпром. Берегом по-над річкою вовтузилися напів роздягнені козаки. Де-хто з них рубав дерева, інші, взявши гуртом, тягли ті дерева в беї ег і спускали на воду, треті—обламували з порубаних дерев віття та різали лозу на скрутні, а останні,—зовсім уже голі, бродили в воді, прив'язуючи колоди тими віттями, що їм кидали з берега. Де-кільки плотів стояли вже біля берегу прив'язані до пнів, по середні ж річки сновигало багато всяких човнів. Ті човни пособляли перетягти плоти і перевозили на той бік Сисині тих козаків, що мали йти з Калниболовським суходозом.

Василя дуже зацікавила справа з плотами і він, дручивши свою зброю Очеретові, взявся підтягати гілки й лозу та кидати їх на воду. Він працював по широті і скоро знову схотів істи.

— А чи кухарі ж є у плавні?—спитав він Очерета.
— Чи скоро будемо обідати?

— Не буде сьогодня обіду,—од товів дід.—Хоч кухарі є, а про-те осавул не дозволив розпалювати багатія, щоб з московського стану не побачили диму та не довідалися про нашу мандрівку. Бери знову хліба, а в мене в торбі знайдеться тараня та огірок.

Старий і малий сіли під кущем обідати і той обід здавався Василеві найсмачнішим за все життя.

Над вечір до Сисині почали знову прибувати за-порожці з Сіці. Побачивши по-між ними свого приятеля, старого діда Лимаря, Очерет обізвався до нього:

— Щож це ти, Охріме: казав лишишся в Сіці, а опинився ту?

— Була думка лишитися,—з нудьгою в старих очах одповів Охрім,—та не сила!

— А що сь годня в Сіці?

Старий сіловик сів до гуому і почав оповідати, не-наче зрадівши, що є з ким поділити своє пекуче горе і полегшити свою душу.

— Бодай мені не казати, а тобі не чути! Сьогодня московський генерал Текелій знову покликав Калнишевського, та ще писаря й судью, та закувавши всіх у кайдани, вирядив під вартою до Москви.

— Невже тому правда?—скрикнув не в собі Очерет.—Може то люде брешуть!

Сам з башти бачив власними очима, бодай вони мені посліпли, як кошовий, від'їжаючи з московського стану на Самарський шлях, на возі, ооченому донцями, обернувшись до Січі й перехрестився на святу січову Покрову, а коли він хрестився, так на руках у його й заблищали кайдани.

Сльози заступили світ обом старим запорожцям і хоч довго вони ті гіркі сльози ковтали, намагаючись сковатись з ними од людей, а врешті вони таки показали пекучою росою на іхню одежду.

— Ой, тяжка кризда!—зітхнув Очерет.

— Слухай далі, що було...—повів знову Лимарь.— Прислав Текелій у Січу своїх полковників з наказом, щоб всі ми, курінь по курінню, виходили за окопи й складали свою зброю до його ніг. Се б то, щоб власними руками віддали те, що нам найдорожче в світі—нашу єдину втіху!

— Та це вже знущання!—скрикнув Очерет.—Що ж козаки?

— Хто виносив, а хто—кинувся тікати сюди. Коли я, мов злодій ховаючись по-під кручами, тікав од безчеття з Січі, з своєї власної хати, сюди в пушту, де живуть тільки звірі, в війковій скрабниці вже хазайнували якісь близьку і, невідомі генерали, а донці громили святу Покрову й рубали на шматки срібні царські врати.

— Ой, не кажи далі!—з мукою в голосі скрикнув Очерет.—Нащо, Господи, попустив ти мене дожити до цієї нещасливої години!

— Не плачте, тату!—кинувся до Очерета Василь, обхопивши його рукою за шию.—Адже Бог з неба бачить, чия правда. Він допоможе нам осісти новою Січовою на Дунай.

— Не буде нам, дитино, долі на Дунаї..—обізвався засмучений Лимарь.—Бо дозедеться бусурманові служити та на свою віру бити!

До пізньої ночі все прибувало до Сісіїї товариство з Січій з Великого Лугу з рибальства. Вже зовсім у ночі до Василя прийшли його брати, Петро й Гнат,

і, попрощавшись на далеку дорогу, сіли в човен та й поїхали за Сисину.

Очерет умовляв Василя, щоб той ліг спати, але тут саме новий кошовий почав скликати все товариство до купи і, підрахувавши всіх, виряжав валками на плоти.

Плотів було так багато, що вони стояли вже в кільки рялів і простяглися аж за середину річки. Козаки сходили з берегу і, перестрібуючи з одного плота на другий, розташовувалися на найдальших плотах, а коли ті ставали повні, вони посунули на середині і нарешті на ті, що були при березі.

Василь не схотів лягти спати. Та й де там у Бога той сон, коли тут така цікава справа.

Бля всякого плоту було два дуби з козаками, щоб направлять плота на бистру воду, і козаки, що були на дубах, „дубовики“, всю ніч поралися біля плотів, привязуючи до них довгі, товсті канати.

Поки плоти були повні, почало вже розвиднюватись. У той час до берегу винесли січові образи і малу військову корогву, що Калнишевський дав Ляхові і зараз же запорожці, побачивши свої святощі, потишилися.

Серед тієї урочистої тиші Василь почув голосний поклик кошового:

— Моліться, пани-брати, святій Покрові й святому Миколі, щоб захистили нас у поході і вивели в новий край!

Всі козаки: і ті що були по плотах, і ті, що купчилися біля берегу, поскидали шапки і впали навколошкі.

Почулося голосне моління колькох тисяч людей.

Захоплений величністю хвалини, впав навколошкі й Василь поруч Очерета і, дивлючись на суворе, але милосердне обличчя святого Миколи, почав класти часті поклони.

Моління скінчилося.

— Рушайте плоти! — почувся поклик кошового.

На дубах, що були прив'язані до плотів, козаки почали громадити на всі гребки, а ті, що були на плотах, почали сдихатися од берегу повгими жердинами, і незграбні плоти один по одному почали помалу відлучатися од берегу і попливли Сисиною вниз до широкого Дніпра.

Після того як поплив останній пліт, до берегу скучилися всі байдаки, що поприїздили з рибалками і всі дуби та човни, які тільки запорожці спромоглися зігнати сюди з усієї околиці. Великих військових байдаків, як виявилось, було всього десятків зо три, дубів же, баркасів та дрібних човнів набігла така сила, що од них вся Сисина почорніла і злавалася, що через всю річку можливо перейти, ступаючи з човна на човен.

Кошовий почав садовити козаків на човни, військові ж байдаки й великі дуби козаки навантажували військовим скарбом та харчами.

Очеретові, Василеві й старому Лимареві припало сісти, разом з двома десятками козаків, у великого дуба і вони, одпихнувшись од берегу, стали з своїм дубом на вільній воді, чекаючи гасла, щоб рушити за водою.

Вже сидячи у дубі Василь бачив, як решту козаків, що не вмістилися на човни, почеревозили байдаками за Сисуну і туди ж поїхав і кошовий, а слідом за кошовим, до другого берегу, де стояла ватага Калнибoloцького, наблизилися й всі човни з козаками.

Ступивши на берег, кошовий взяв до рук образ святої Покрови і, звертаючись до козаків, що мали йти суходолом, голосно сказав:

— У небезпечну дорогу виряжаю я вас, панове-товариство, славне військо запорожське! Вільміть же з собою святу Покрову Вона, милосердна, почує наше благання і захистить вас у дорозі. Ти, Самійло,—додав він, доручаючи образа Калнибoloцькому,—своїми руками зняв святу Покрову з над Царських врат... Так дай же тобі, Боже, і постановити її над царськими вратами в Новій Січі, на Дунаї, коли там засяє над нашою церквою золотий хрест.

Всі почали побожно хреститися, а Лях, почоломкавшись з Калнибoloцьким, зійшов на чердач байдаку, де вже маяла військова корогва і махнув рукою в бік Дніпра.

Враз ударили в прозорі жилі Сисині кілька сот весел. Запінилася річка від бризок та водокрутнів і ціла хмара човнів, укритих червоними жупанами запорожців, посунулася за водою в далекий, чужий, бусурманський край.

III.

Коли запорожці рушили від свого рідного гнізда, від своєї неньки Січі, блакитне небо, на сході було вже червоне від ранкового проміння сонця. Рухлива пелена повноводної річки Сисині, оточена зеленою пушкою плавні, скидалася тепер на рожевий килим, розгорнутий серед зеленої левади.

Краєвид був чарівний, мов талановита намальована картина; проте запорожці не любували на красу ѹ величність Божого світу—всі думки їх линули туди, куди дивилися їхні сумні очі: назад, де лишилася їхня душа, ненька Січ. Всім бажалося побачити ще раз хоч які небуль ознаки рідного гнізда... I от, неначе почиваючи ті бажання, коли човни повернули за ріг Сисиної, у далечині, над вербами, засяяв золотий хрест січової церкви, посилаючи запорожцям останнє привітання.

По всіх байлаках козаки скидали шапки й хрестилися. Стари, сивоусі діти важко зітхали, завзяті козаки дивилися сувро й похмуро, молодь же січова була зовсім в іншому настрої: вона була бадьора й весела, радючи небезпеці далекої подорожі та новим обставинам майбутнього життя.

У Василя теж не дуже боліло серце за Січчю, бо з нею були сполучені згадки про обрітну працю біля січових кабиць. Його давнє бажання, іхати з військом у море здійснилося і вся його істота була захоплена переживанням нових обставин і пориванням у таємну далечину моря й Дунаю.

Прі перед байдаками піднімалися з островів великі зграї диких гусей, качок та лебедів, незgrabні, дзъобаті баби неохоче кидали своє рибальство і, важко пілнімуючись з піскуватих берегів, одлітали на бік од козацького шляху, а що-над байдаками й позад їх цілими хмарами крутилися й скиглили чайки.

Василь з жагою брав очима чарівну красу плавні і вона з усяким коліном річки дарувала йому нові, величні краєвиди.

Тим часом близкуший, золотий хрестик, над зеленою пушкою плавні, все меншав, сповивався ранковою млою і через пів години зник з очей козаків. Журно скилилися

чубаті голови запорожців і по човнах стала, сумна, уро-
чиста тиша.

Через невеликий час Василь побачив широку
бліскучу пелену Дніпра, а на ній плоти з запорожцями,
що одплівли раніше. Байдаки й човни хутко наздо-
няли плотів і скоро оточили їх з усіх боків.

Журливий настрій запорожців скоро минув, бо
всім треба було братися до роботи. Частину товариства
кошовий вирядив на Базавлук, щоб прилучити до себе
тих козаків, які рибальчили на Базавлуцькому лимані;
інші попливли по затоках та протоках, щоб шукати та-
тарських рибалок та добувати од них дуби, годяці на
море; останні ж почали допомагати плогам плисти хут-
чіші.

Весь вечір, усю ніч байдаки пливли тихо поруч з
плотами і тільки ранком другого дня, коли до війська
прилучилося чимало зібраних по дніпрових прогоках
дубів та байдаків, Ях подав гасло, щоб байдаки нап'яли
вітрила і рушізі вільною ходою.

— Ну, тепер до вечера станемо в Кам'яному Ба-
зарі.¹⁾ — сказав Очерег, побачивши гасло кошового.

— Що ж то за Кам'яний Базарь? — зацікавився
Василь.

Очерег розказав Василеві, що зараз у Кам'яному
Базарі була запорожська, Інгульська, пазанка, попереду
її там аж двічі була запорожська Січ.

Весь день запорожці пливли Дніпром по-між островами, укритими лісом та очерегами і тільки над вечір
звернули у вузеньку річку Кам'янку, що як і Підпільна
мила кручі під високою степовою горою.

Тут скоро Василь побачив щогли кораблів, а під
горою білі будинки. То й був Кам'яний Базарь.

Байдаки бігли хутко і через кільки хвилин Василь
розглядів, що побіля кораблів і вздовж берегу річки ба-
гато козаків купалося у річці, вибачискуючи на сонці
своїми широкими й дебелими спинами та дужими пле-
чами.

На самому березі теж було видно чимало козаків
Вони сиціли купами і, порозкладавши багаття, варили.

1) Зараз Кам'янка на Дніпрі, вище Бориславу, на Херсонщині.

вечерю. По-під горою, разом з димом від кабиць, розлягалися веселі звуки тройстих музик та жавих пісень. Но всьому знатъ було, що сюди ще не дійшла звістка про атакування Січі і козацтво жило ще своїм звичайним життям.

Тільки байдаки пристали до берегу, а вже паланочні козаки оточили товаришів щільним натовпом, Василь же, занудившись за два дні в байдаці, раптом вискочив на берег і так хутко побіг до кораблів, що Очертет ледве догнав його.

Кораблі були таки високі, що коли б троє козаків.

Кораблі були таки високі, що коли б троє козаків поставали один одному на плечі, то й тоді б не дostaли до чердаку. По щоглах висіли позмотувані вітрила, та поплетені з мотузків драбини; на версі жщоглів маяли ріжноколірові кінляки та прапори. З короблів, по довгих сходнях, козаки виносили всякий крам, а на кораблях вовтузилися, невідомі Василеві смугляви та носаті люди.

Василь дуже дивувався з усього, що бачив, а найбільше з хистких, мотузяних драбин.

— Невже по них лазять? — спитав він Очерета.

— А вже ж лазать, як треба паруси напинати або збирати.

— А що ж то за люди по караблях такі носаті та чорні?

— Це турки.

— Турки?! — здивувався Василь — Ті самі, що забирали наших батьків у неволю та по галерах мордували?

— Саме вони й єсть.

— І не бояться ж вони, що їх запорожці повбивають?

— Чого їм боятися? Адже зараз війни немає. Запорожці ніколи не зачіпали тих бусурманів, що пріїшли до них крамарювати.

— А що ж вони сюди привозять?

— Багато де чого: тютюн, инжир, изюм, кишиши, ріжки, горіхи. Горіхів у Туреччині по лісах така сила, що в осені вони прямо як сміття вкривають землю.

— І в нас на Дунай будуть по лісах горіхи?

— А певно, що будуть!

Василь похожав побіля кораблів, оглядаючи їх з усіх боків і розпитуючи Очерета про всякі дрібниці. Йому

дуже кортіло попроситися до турків на корабель та подратись по драбині на щоглу і не зробив він цього тільки через те, що біля паланки вдарили в клепало.

Очерет обернувся на згуки клепала і збентежився:

— Щось сталося—сказав він Василеві. Глянь, як усі біжать до паланки!

Вони пішли слідом за натовпом козаків на гору, де стояв білий будиночок, з великим ганком. Ще здалеку Василь побачив, що на тому ганку кошовий Лях бив дровицю в клепало, а якийсь гладкий козак виридав у нього клепало з рук. Далі кошовий щось промовляв до козаків і нарешті гладкого козака під вартою повели в паланку.

— З ким то отаман змагався?—спитав Василь.—Я не розібрав.

Очерет начав пояснювати:

— Паланочний полковник певно не пойняв віри, що Січу скасовано і ставав Андрієві на перешкоді в спрахах походу. Тепер бачиш, кошовий його арештував, а сам буде вільно господарювати.

Коли запорожці розходилися від паланки, з берегу потягло смачним духом.—Там кухарі варили на все військо вечерю: куліш з таранею та галушки з олією.

Смачно повечерявши, Василь простягся на теплому від соня та м'якому як пуховик піску і швидко заснув.

Вечірня зірниця погасла, темноблакитне небо вкрилося блискучими зірками, зза плавні виринув місяць і ніч оповила землю таємною темрявою й покоєм. Стомившись за два дні на байлаках, козаки один по одному поїзгали спати і ще задовго до перших півків по-над річкою вже не чути було людського поміну.

Не спав тільки запорожський кошовий Лях з старшиною. Не до сну було завзятому козакові, коли військо запорожське доручило йому, під тяжку годину, свою долю. Він звелів пригнати з степу паланочний косяк і вирядив у бік Січі сотню вершників, на чати, по всіх же паланочних пекарнях згадав пекти на військо хліб.

У паланці новий отаман знайшов усього чимало: і грошей, і харців, і зброй, а проте він все ходив невеселий: його турбувало те, що на військо не вистачало годящих для моря байдаків.

Вже проспівали перші й другі півні, а Лях все хо-

див замислений по-над берегом, заздро поглядаючи на турецькі кораблі, бо на тих кораблях так зручно й безпечно можна б перевезти військо, коли б ті кораблі були запорожські.

На другий день Василь прокинувся під той час, коли сонце саме випливало з за кучерявих верб плавні, Очерет давно вже не спив, а запорожці клопоталися побіля байдаків, разом поглядаючи у бік Дніпра, де з під хвиль виникали плоти з рештою запорожського війська.

Скоро на зустріч товариству, до берегу прийшов кошовий і наказав привести до себе паланочного полковника. Через скільки хвилин до берегу, під вартою звох козаців, наблизився старий запорожець. Він був дуже гладкий та череватий, але не вважаючи на те, пишні сиві вуси, замотаний за вухо оселедець та спокійний погляд очей надавали його постаті поважний вигляд.

— Глянь на Дніпро, неймовірний! — сказав Лях засмученому полковникові. — Чи ти бачив, коли, щоб військо запорожське ходило у походи плотами?

Полковник зблід на виду і скрикнув з розпукою:

— Ой, Боже наш!. Боже Милосердний! Краще було б тобі, отамане, вкнути мене вчора у Дніпро, а ніж дати дожити до цієї нещасливої години! Пробач мені те, що я тобі вчора не повірив та візьми й мене з собою на Дунай — вірним побратимом тобі буду!

Почувши таке, паланочні козаки, що звали свого полковника за скупого дуку, почали глузувати:

— А млини ж свої кому подаруєш? А зімовники? А коні та вівці, що придбав?

— Не треба мені ні млинів, ні зімовників, ані худоби! — оповідав старий. — Нічого мені не треба, oprіч козацької волі. Нехай зімовник буде захистом забіглим тушам, а коней та всю худобу дарую на військо!

Такі речі старого полковника дуже всім подобалися. Отаман обвяз його, а козаки закидали шапками.

Після того скоро повеселішав і Андрій Лях, бо полковник, що став тепер йому ширим порадником, умовив власника одного з кораблів, свого знайомого турка, перевезти тисячу запорожців до Аккерману ко-

раблем за гроши. Після сбіду навіть козаки почали вже й перетягати на той корабель увесь свій скарб, щоб полегчiti байдаки.

Поки кошовий отак порядкував військо до дальнішого походу, Очерет заохотив Василя поклонитися д' мовині запорожського кошового Костя Гордієнка.

Вони пішли од берегу і, проминувши всі будинки, попростували зорою по-над кручами річища. Височенько на бугрі, укритим степовою травою й ріжноколіровими квітками, біліло чимало кам'яних хрестів. Проминувши кілька з них, Очерет спинився біля одного хреста, що вріблений у пlessуватий камінь і, знявши шапку, побожно перехрестився.

— От тут лежить незабутній наш кошовий! Пером тобі земля, славний козаче! Лиха була твоя доля на цім світі,—дай же, Боже, щоб душа твоя мала спокій!

— А чим батьку цей кошовий уславився?—спитав Василь.

— Волю козацьку обстоював дуже і не тільки про Запорожжя дбав, а про всю Україну піклувався. Я його добре п'м'ятаю: щирий лицаръ був... завзято рубався з ворогами...

Старий козак полинув думками в минуле і почав оповідати хлощеві про великі події, що сталися за часів Гордієнка: про бойовища ід Переялочною Й Полтавою і про руйнування Кодаку й Старої Січі, так що тільки над вечір вони повернулися до коша.

Два дні ще стояли запорожці в Кам'яному Базарі, на третій же день кошовий підняв військо до схід сонця і почав поділяти всіх козаків по байдаках, а коли всі голяші байдаки були повні, дійшла черга й до корабля. Проте й корабель скоро був повний, а в березі ще лишилася ціла тисяча козаків. Тоді Лях доручив ту тисячу Бахметові, щоб той, забравши паланочних та полковникових коней, нів би свою тисячу, кого пішки, а кого кіньми, суходою по-над лиманами.

Вже сонце стояло височенько, коли кошовий підняв на свій байдакі гасло, щоб рушати і за кільки хвилин увесь широкий Дніпро знову почervонів од козацьких жупанів.

Залунали по-над розлогими берегами великої річки голосні пісні молодого козацтва і понесли ті пісні по всіх плавнях, по всіх надбережних ярах та байраках сумну звістку про те, що покидають Україну найкрайші її сини, вигнані лихою долею, і лишається вона беззаступною, покривджею сиротою.

Василь уп'явся очима у вільну просторінь Дніпра й зелені береги островів.

— Який кругленький острівець... Гляньте діду!— вдався він до Очерета.

— О, цей острівець мені добре по знаку!— сказав той і одвернувши комір сорочки, показав на грудях великий рубець.

— Це я добув од бусурмана на цьому острові.

— Хіба й тут билися?

— Ще й як! Після того, як кошовий Мизашевич перевів нас з Олеш к до Кам'яного Базару, а валі й на Нід-Шільну татарва була дуже на нас люти і все помщалася. Та й як було тут не битись, коли на правому боці наша земля, на лівому бусурменська, а островів ніхто не поділяв... От і билися по осгровах мало не щодня.

— А хто, тагу, був у запорожців найпершим кошовим? Я от досі ні від кого про це не чув.

— Он чого згадав! Те, синку, дуже дійно було, хто ж їх тепер пригадає... Від кобзарів я чув, що дуже давно колись був завзятий козак Байди. Так він доти бусурманів воював, доти татарські та турецькі землі до самого Дунаю кіньями виголочував та вогнем вичалював, аж поки його бусурмани зрадою захопили та в Стамбулі біля високої башти ребром за залізний гак почепили..

— Так він і загинув?

— Загинув та ільки як загинув?.. Углядів він, що султан турецький у вікно з своєю палацу виглядає, щоб поглувувати з Байди, коли він буде корити ѿта з лютої муки голосити, та й попросив, щоб дали йому лука та стрілу... Турки й не туши то, нашо йому та стріла, та й дали, а він, дарма що віссів на гаку, як націлився, так суттанові саме межі очі стрілою й улучив... Так тоді вже Байду бусурмени добили...

— А з муки так і не кричав?

— Не такі, хлопче, тоді козаки були, щоб голо-
сити або хоч стогнати... Зціпить було зуби та так і
вмре.

Дід трохи помовчав, полинувши думками в далечи-
ну, але згодом повів далі:

— А то був ще Кішка Самійло, що палив та руй-
нував за Чорним морем турецькі городи: Синоп, Тра-
пезунд та Скутару, аж поки вскочив бусурменам до
рук. Тоді вони прикували його ланцюгом до галери і
він аж тридцять років пробув у їхній неволі, поки таки
зрятувався і ще довго на Україні гетьманував. Сагай-
дачний теж славний кошовий і гетьман був Він Кафу,
необориму турецьку фортецю в Криму, зруйнував і
силу бідних невольників визволив, а Україну звеселив.
Про Сулиму ще співають, що Азов турецький біля Дону
зруйнував... так того ляхи зрадою взяли та в Варшаві
ї замордували.

Любо Василеві слухати оповідання старого січовика,
аж серце його мліє. Сам би окоче почав зараз битись
з бусуренами за Байду, а з ляхами за Сулиму..

На Дніпрі тихо-тихо... навіть дрібної хвилі вітерець
не наганяє... Ніщо не перешкоджає Очеретові оповідати,
а Василеві слухати. Дивиться Василь у чисту, як лю-
стро, воду Дніпра, що купає в собі золоте проміння.
пекучого сонця та на кущеряві верби, що підступили з
обох боків до рідної річки і вперше туга взяла його за
серце, що доводиться покидати цю Божу благодать; у
голові ж молодого хлопця вперше стало питання, че-
рез що ж воно так?... і чи по правді ж воно сталося,
що запорожців примусили покинути олівічні свої, політі
кров'ю землі?

Думка за думкою, питання за питанням виникали
в голові хлопця, а прудкі Дніпрові хвилі несли його
тим часом все далі та далі од рідного краю.

Після обідньої пори Очерет показав Василеві на-
перед:

— Он глянь: з правого боку підійшла до Дніпра вели-
ка балка. Це Тягинка! Туг заряз: он бачи ци Дніпро пі-
шов на двое? Цей великий острів, що між двома прото-
ками, Таванню зветься, а на ньому колись давно була
міцна турецька фортеця Аслан-Город. Старі люди опо-

відають, що тут бусурмани протягали упоперек Дніпра заліznі ланцюги, щоб перепиняти та потопляти козацькі бадайки; запорожці ж було понарубують верб, зв'язують товстий торок¹⁾ та й пустять серед ночі на ланцюги. Ланцюги увірвуться, забрязчати... От турки й думають, що то пливуть запорожські бадайки та й ну пали: туди з гармат. Садять та й садять у той торок бомбами... а козаки собі посміхаються та, пересидівши любенько, поки туркам обридне стріляти, нишком і рушають собі поуз Аслан-Город у лиман.

Над вечір козаки прибули до рогу, де в Дніпро впала річка Ингулець. Тут була запорожська варта, „бекет“, бо це вже був край запорожських степів; далі вже обабіч Дніпра йшли татарські землі.

На високому березі Ингульця стояла башта і де кільки зімовників. Звалося це запорожське місто Переїзкою.

— На що та башта? — спитав Василь Очерета.

— То хвигура. З неї вартові дивляться на татарську сторону і коли б наступала татарська орда, то козаки зараз пілпалили б оті кухви, що стоять на версі хвигури. У степу дим видко милі на дві або й на три, а поночі вогонь — ще далі. На могилах, що стоять по найвищих кряжах, у нас скрізь стоять такі самі хвигури. Як одна займеться то й по інших бекетах вартові запалюють хвигури і запів години всі степи, аж до самої Січі, знають, що йде татарва.

— Ну й що ж тоді?

— А тоді люди, що живуть по зімовниках, тікають з хат і ховаються по скелях та терниках, а з Січі виступає військо та такого дає татарам чосу, що вони часом і до дому не потраплять.

Як тільки байдаки стали в Переїзді, Василь раптом побіг до хвигури. Та хвигура складалася з чотирьох високих, дубових стовпів з помостом на версі. З долу до того помосту була пристановлена драбина і Василь миттю відрався тією драбиною на верх.

З вершику фігури, як на долоні, видно було в один бік Дніпровські гирла, украй зеленими плавнями, а у другий — безкрай степи. За плавнями ж, на сході сонця,

¹⁾ Невеликий пліт.

жовтіли велики піски і біліло де-кілька хат.

Василь зацікавився тими хатками і спитав про них вартового, що чатував на хвигурі.

— То Олешки,—одповів вартовий.—Ті самі, що біля них військо запорожське 25 років сиділо кошем. А навкруги—піскуваті кучугури, бедай іх і не бачити. Далися вони кодись нашому товариству у знаки!

Василь розказав вартовим про атакування Січі і мабуть довго б не зліз з хвигури, коли б Очерт не покликав його вечеряти.

У Переїзці запорожці стояли аж три дні через те, що йшов західний вітер і кошовий не хотів вихідти в Лиман під час супротивного вітру.

Зранку першого дня козаки почали рибачити. Сіті, верші, вудки й рагелі, так само як і зброя, були завжди біля запорожців під той час, коли вони сідали на байдаки і от тепер запорожці взялися до того знаряддя. Велике диво було Василеві, коли козаки витягали сіті на берег: золоті коропи, срібні щуки й сірі осетри цілими десятками билися в сітях, намагаючись вирватись на вільну воду; товстоголові, гладкі соми своєю вагою давили сіті на дно, а велетні білуги, ліктів по десять завдовжки, рвали сіті своїми гострими носами.

Не легко було қозакам поратись біля таких риб-велетнів: шість дужих, дебелих козаків ледве здужали підняти одну білугу на плечі, соми ж були такі важкі, що їх зовсім не піднімали, а витягали на беріг канатами. Коли витягли нарешті на берег саму матню сіті, Василь прямо жахнувся: на березі була ціла скирта риби. Цуки, коропи, чабаки, секрети (суваки), окуні, лини, стерляді, карасі, вугрі й інша дрібніша риба, всі змішалися в одну рухливу купу, а по-між усю тією рибою копошилися ще й раки, що позаплутувалися қлешнями у сітях. Вся ця скирта риби ворушилася, підкидала сіті й розсыпалася в усі боки, поки козаки не повкидали всю здобич у ями з водою, пороблені ззадалегідь на березі.

Тепер усі запорожці, роздягнені, щоб не псувати одяжі, як мати породила, узбройлися ножами й чингалами і почали розчиняти й солити рибу. Сіль була і з Січі у Переїзці, ліжок же хоч і не було, та запорожці вміли

обійтися й без них—вони складали солону рибу прямо у байдаки, закривали ряднами й закладали зверху дошками, щоб не подавити ногами.

Разів шість за ті дні, закидали запорожці сіті і всякий раз витягали таку саме силу риби, так що нарешті більше вже й не треба було. Всі три дні запорожці обідали й вечеряли найкращу варену й печену рибу; і кружки вони пекли окремо, виробляючи з неї коржі, щоб у дорозі не зіпсувалася.

На четвертий день вітерець полихнув зі сходу. Коштовий подав гасло рушати і байдаки посунулися знову за водою.

Через який час запорожці виїхали у лиман. Широка просторінь його вразила Василя. Зелені плавні лишилися далеко на сході і здавалися тепер тоненькою стъожкою на обрії. Такі ж тоненькі стъожки суходолу були з правої й лівої руки; на очах же прямо була безкрай просторінь води, так що великі козацькі байдаки, що піднимали по півсотні козаків, здавалися, на сьому просторі лиману нікчемними трісочками.

Над вечір отаманський байдак почав пізвертати до південного берегу лиману.

— Пізвертаемо до Прогноїв,—сказав Очерет Василів.—Це, сину, теж наша земля—тут запорожська Прогноїнська паланка.

— Як же запорожці обороняли цю паланку, коли вона звідусіль оточена бусурманськими землями?—спитав Василь.—Запевно, що тут татари вигубляли наших, як хотіли!

— То правда твоя. Обороняти цю паланку нам було не легко і товариства гинуло тут чимало. Військо іздило сюди байдаками, а коли з татарвою війни не було, так сюди вільно ходили й чумаки з України по сіль, та й зараз ходять. А як тільки було наші де-небудь татарви пошкодять, так бусурмани зараз нашу паланку спалять, залоги повистинають, а чумаків у неволю поберуть. Наші, як прочують про це—зараз на байдаки та сюди... Всі татарські улуси було падуть та своїх визволяють. З того найбільше й починалася війна.

Скоро байдаки прибули до Прогноїв, і, заїхавши в тиху затоку, пристали до берегу. Василь не гаючись

побіг дивитись, як добувають сіль. А добували її дуже легко й просто: одріжуть козаки частину озера або морської затоки вузенькою гребелькою, пекуче сонце випарить з того озерця воду, а на дні лишиться цілий шар солі, тоді ту сіль беруть лопатами як пісок та й скидають у високі купи. До таких куп під'їздили чумаки, навантажували сіллю свої мажі, поганяли крутогорих волів та цілими валками і йшли степами, хто на пра-вобережну Україну, хто на Гетьманщину та Слобідську Україну, а як хто, то й ще далі: аж у московські землі.

В одному озерці Василь побачив, що вода червона. Невтерпів він—роздягся та у воду. Іде і думає, що по піску, аж то червона сіль, що скотину годують. Кинувся нарешті плисти, аж не поринає... так і лежить на воді, мов колода, через те, що вода дуже сита від солі.

Довго Василь побіля озер бавився та дивувався... Аж поки смеркло і треба було поспішатися до коша.

Ранком другого дня кошовий приїздав до себе всю залогу Прогнайської паланки з її скарбом та десятма байдаками і рушив до Чорного моря.

Недалеко від'їхали запорожці, як із заходу потяг вітер. Байдаки з нап'ятими вітрилами почало підкидати до гори й хилити на бік. Що далі вітер дужчав і байдаки вже кидало з хвилі на хвилю мов трисочки. Тільки один корабель, що йшов позаду, не кидало—він коливався повагом.

Василеві здавалося, що він гойдався на гойдалці, але те гойдання було незвичне, а сиві верхи хвиль, що мов звірі кидалися на човен і, заливаючи передній чердак байдака, умивали всіх своєю холодною піною, лякали хлопця. Врешті йому стало моторошно і він зблід на виду.

Досить було козакам те помітити, щоб вони почали жартувати з Василем:

— Чи не злякався вже молодий қозаче?

— Почекай... от море навчитъ тебе, як Богу молитись.

Хлопець образився й переміг себе.

— Не діжде ніхто, щоб я злякався!

Василь схопив черпак і чим дуж почав вичерпувати ним з байдака воду. Ця праця одвела його увагу від хвиль і заспокоїла.

Тільки над вечір вітер почав ущухати і не напинав уже так дуже щоглів. Хвили скоро наче послабли — не розкидали вже сивої піни і не заливали байдаків. Лицан з похмурого та сірого ставав знову блакитно-зеленим. Василеві стало веселіше, до того ж на півдні виникли з води дві муровані фортеці з баштами і Очерет звернув на них увагу хлопця:

— От придивляйся тепер, сину,—сказав він,—бо може єдруге й не доведеться бачити. Ото з правої руки, на високому березі, турецький город Очаків. Багато він нам, запорожцям, шкоди робив, бо саме до нього лимани зійшлися й як у море йти; то вже його не обминеш. Не один раз ми його башти штурмували та до самої землі їх руйнували, а місто випалювали, та тільки турки що разу поновляли свій город та мурували навколо нього нові стіни та башти все міцніші та міцніші. Ой, багато тут біля Очакову пролилося крові казацької й на лимані, й на морі, й на суходолі! Оде біля нас заграз острівець Березань, а далі в морі вузький та довзий, немов гадюка, остров Гендра. Це все ті місця, де запорожцям найбільше доводилося битись з бусурманами. Тут точилася козацька кров, коли ходили з Богданком... Тут загинув з усім військом гетьман запорожський Скалозуб... Тут же доскочів був турецької неволі й славний гетьман Самійло Кішка. Ну, та дарма! За те скільки потопили й попалили тут наші славні запорожці турецьких галер, скільки виточили в лиман і по-навколо Очакову бусурманської крові... та скільки цією протокою привозили козаки на Україну всякого добра й слави! Про Підкову, Сагайдачного, Кішку й Сулимую вже тобі говорив. А то ще ходили під Стамбул Бурляй та Хмель... Та хіба тільки ці? Мало не що-року ходили наші сюди та билися... а хіба всіх їх, отих славних лицарів, пригадаєш? Он кобзарі більше за мене знають, а й ті говорять, що багато вже славних подій позабувалося, або позабували вони, як звали тих отаманів та гетьманів, що водили козаків у ті славні походи.

Муровані башти й стіни Очакову ставали близче. На одній башті навіть видно було велику турецьку червону корогву з білим місяцем — молодиком, посередині; по стінах же визначилися чорні гармати. Фортеця, що була

по лівому боці протоки, теж близчала і показувала своє рештування.

— А що ж то за фортеця?—показав Василь на східній бік.

— А цю вже, під час останньої війни, московське військо збудувало. Це Кінбург. Бач, як на ньому гармати чорні пащі пороззявляли... Гляди, коли б ще по байдаках не ушкварили.

Поки Василь дивувався на міцні фортеці, отаманський байдак з військовою корогвою на чердаці прямував уже середину протоки. Слідом по ньому десятьма лавами сунули байдаки, а позаду всіх, як лебідка за лебедятами, плив корабель.

З Очакову й Кінбургу бачили қозаків, але ні турки, ні москалі не мали наказу, щоб їх спинити. Та й ніяк було спинити, бо гармати до середини протоки не досягли б.

У морі Василя здивувало те, що вода була на вигляд ще синіша, ніж у лемані, а проте крізь неї навіть на великій глубочині було видно, як риби, граючись цілими натовпами, виблискували своєю срібною лускою. Вода була прозірна, як слози.

— Гляньте, тату, звірь... звірь!—закричав Василь, побачивши, як невідома чорна примара підскочила над водою, перекрутилася колесом у повітрі й знову пірнула у хвилі.

— Он і другий!... Гляньте: цілий табун! Перекинуть байдака!

— Дарма!—засміявся старий қозак.—Не перекинуть. То морські свині. Тепер вони бігтимуть з байдаками на випередки. Ось кинь у воду кільки шматків хліба, так тих свиней ще більше збереться.

Василь кинув хліба і справді морські свині скупчилися позад байдаку і, перестрибуючи колесом одна через одну та плескаючи по хвілях своїми дебелими, риб'ячими хвостами, билися по-між себе за хліб.

Багато ще дивного бачив Василь за ті дні, поки қозаки пливли морем. А пливли вони не поспішаючись. Зараз за Очаковом кошовий підвернув до берегу і отаборився на ніч біля Тилигульського лиману. Звідциля він їздив до Очаковського пащі, щоб перебалакати з ним про дальнішу подоріж запорожців і попросити, щоб

турки й татари не чинили ніякої шкоди тим запорожцям, що з Калниболовським та Бахметом, простували степами.

На другий день все військо ішло борщ з яловичною та ще й заїдало печеним маханом¹⁾, бо очаківський паша дуже зрадів, почувши, що запорожці вже не вороги туркам, і подарував на військо десять телиць та сотню валахів.

З під Очакова запорожці перепливли до турецької фортеці Хаджібею²⁾ і там кільки день дождали Бахмета, а не діждавши, лишили на пересипу Хаджібейського лиману залогу, самі ж попливли до Аккерману, бо в ньому пробував найстарший турецький паша.

Через кільки день запорожці повернули з моря у лиман річки Дністра й отaborилися біля нього на високому березі. Тут військо мало стояти довгенько і, вважаючи на те, кошовий загадав қозакам напинати з парусів намети, копати кабіці, виробляти відра, вагани, діжки і все, що потрібно для житла.

Аккерманський паша був ще добріший за Очаківського і прислав на військо у подарунок від султана сто волів, тисячу валахів та ще парусів на намети.

Справа будування коша пішла в қозаків вуже жвано. Посеред коша нап'яли два великих намети: один кошовому, а другий під церкву.

У лісі застукотіли сокири і через кільки день у запорожців було вже всяке збіжжя й посуд, а в наметі кошового та в писаря були навіть столи, широкі лави й ослони.

Василь теж не гуляв: він наробив з півсотні гарних ложок, а одну окремо зробив дуже штучно, з хрестиком на держаку, та й подарував її названому батькові, Очеретові.

Через два тижні до коша прибув з своєю ватагою Бахмет, тільки Калниболовського з його полком досі не було і Василь, нетерпляче сподіваючись братів, що-дня бігав на могилу виглядати їх.

1) Баранина.

2) Де вараз Одеса.

IV.

Подивимося тепер, як ішли з Січі на Дунай старші брати Василя.

Після того, як кошовий попрощався з полковником Калнибоцьким і поплив з більшістю запорожського війська Дніпром, Гнат та Петро Рогозяні лишилися, разом з своїми товаришами, у гущавині плавні, одрізані від Січі річками Сисиною та Підпільною.

Полковникові Самійлу Калнибоцькому припала не легка справа: перейти через всі запорожські землі, перерізані тепер стороннім військом, так, щоб ніхто не довідався про його похід. Проте він цього походу не страхався і, одвівши козаків од берегу на суху полявину, почав порядкувати військо до далекої дороги.

Весь день козаки вирубали дручки, щоб на них нести всяку вагу, та плели з лози сакви на печений хліб та сало; що ж до дрібної ваги, як от тютюн, порох та кулі, то все зразу було поділене на всіх козаків порівняну.

Багаття сей день запорожці не розкладали, щоб з московського стану не побачили диму, і харчувалися в весь день хто чим. Тут же, недалеко річки Сисині, вони й ночували, а ранком другого дня полковник підняв козаків і рушив у похід.

Петро Рогоза, як осавула, мусів вести перед війська, Гнат же пішов слідом по ньому.

Трава у плавні була козакам вище голови, осока й очерети стояли стінами; віття гнучких верб зачіпало козаків за шапки й било по плечах, а колюча ожина путала їм ноги. Йти було дуже важко, а найважче переднім, бо їм доводилося уминати траву, ламати очерети, рвати ногами осоку й ожину та до того ще й роздивлятись, щоб не потрапити в болото.

Поперед козаків, налякані шелестом та гоміном, разбегались, ховаючись у траві, вовки, вепри, сугаки¹), лисовини, барсуки й горностай, а з близчих озер піднималися й перелітали на дальніші озера та протоки великі зграї лебедів, гусей, лелек, баб²) та чайок; коли ж

1) Дики кози.

2) Баба—лелікан.

піднімалися злякані качки, то заступали світ сонця безліччю своїх крил.

За герготанням озерної птичини не можна було розмовляти, від скрекіту ж, цвірінькання й співу горішнього птаства прямо в ухах лящало... Під дубом удукував чубатий хорошун—одуд, на разлогих віттях верб буркотіли ніжні горлиці, а високо по деревах голосно скрекотіли сині, червонокрилі рақші та рябі, довгохвості сороки... І все те птаство кидало свою веселу роботу і нишкло на кільки хвилин тільки тоді, коли по над деревами шуміли крила шуліки, або з під блакитного неба вчувався клекіт голодного орла.

— Невже, Господи, ми навіки покидаємо цей рай?— з нудьгою в серці спітав Гнат.

Не діждавши від брата одповіді на своє питання і почуввши згодом, як қувала зозуля, він згадав свої дитячі літа і звернувся до зозулі.

— Зозуля, зозуленко!... Чи побачу я ще знову Великий Луг?

Зозуля обізвалася ще один раз і полетіла в осяяну теплим сонцем далечінь. Весела пташка не розуміла того, що Великий Луг покидають його давні хазяйни. Не гадала вона про те, що прийдуть сюди нові хазяйни; неситі чужинці; що тим чужинцям не болітиме серце за Великим Лугом, як його дітям запорожцям; що повибивають вони птахів та звіря, покалічуть залізними гаками рибу, повирубують одвічні дерева, а високі трави витолочуть гуртами товара та кіньми і переведуть непорушний до того Великий Луг, красу Запорожжя, в сипучі піски... Не розуміла зозуля всього того і полетіла, весело куючи, шукати собі десь любого подружжя.

Козаки йшли один по одному і, посувавшись повагом на захід сонця, простяглися довгою стъожкою. Часто на шляху їм траплялися зарічки й затоки. Неглибокі зарічки вони переходили бродом; коли ж протоки були глибокі то доводилося рубати дерева, перекидати їх, по кільки у ряд, з одного берегу на другий і переходити по них над водою. Траплялося й так, що зарічки були такі широкі, що перекинути дерево з берегу на берег було неможливо; тоді доводилося рубати кілька десятків

колод і, спускаючи їх на воду, в'язати одну до однієї аж поки такий живий, пливучий міст досягав другого берегу.

Все це брало багато часу й сили і, одійшовши од Січі за ввесь день не більше як милю, козаки над вечір, стомлені у край, стали у плавні на ніч.

Ранком другого дня запорожці знову пішли на захід сонця і через невеликий час натрапили на такий великий зарічок, що зробити на ньому міст було б вже зовсім трудно.

— Доведеться в'язати тороки! — звернувся Петро Рогоза до полковника.

Калнибoloцький був тієї ж думки.

Козаки зрубали кільканадцять верб, обрубали їм гілки, стягли на воду і позв'язували лозою по чотирі верби до ряду. Далі наклали на ті верби у поперек ще рядок дрючків і тороки були готові. Всякий такий торок держав десять козаків, і вони, одпихаючись довгими палями, почали переїздити на другий бік.

У першу чергу полковник звелів перевезти қухарів з таганами, щоб поки переїдуть усі қозаки, вони успіли виготовувати обід.

Побачивши, що справа затягнеться на довго, Гнат, щоб не гаяти марно часу, набив рушницю й пішов полювати. Ходити було недалеко: побачивши ступнів за сто очерет, молодий қазак угадав, що за очеретом є озерце і повернув до нього. Не легко було прорватись крізь рясний очерет, переплутаний колючою ожиною, а все ж таки Гнат ламав його і посувався далі, спускаючись до води.

Одхиливши останню стіну очерету, Гнат скам'янів з дива: на озерці майже не знать було води — вона вся була вкрита қачками, гусками, лебедями й іншим озерним птаством. Вся дичина майже не полохалася і тільки ті қачки, що були близче до берегу, побачивши несподіваного гостя, трохи одпливли од нього.

Гнатові було соромно стріляти, коли дичина була так близько, що її можна було брати руками, або бити кійком; до того ж його увагу звернули на себе водяні свині¹⁾, що цілою родиною, з дітьми розташувалися

1) Бобри.

на березі. Ці незграбні, невеликі тварини з не то поросячими, не то качиними носами й широкими мов лопаточки хвостами, одягнені в дуже коштовне хутро, чиплялися пазурями своїх коротеньких лапок за коріння верби, обмите водою, вилазили на них з води, перекидалися через голову, бавилися з дітьми й знову падали в воду. Тут же недалеко, під корінням верби, сиділа відра з видрюком і смакувала молоденські шпичаки¹⁾.

Гнат захопився видовищком спокійного життя звірів і стояв, спустивши свою рушницю до-долу. Аж тут, з гілки, що була в нього над головою, на водяних свиней камінем упав великий дикий кіт і, вхопивши зубами маленького бобрика, миттє зник з ним по-між травою.

Все це сталося так несподівано, що Гнат не вспів навіть розглядіти кота, проте нестяминувшись, він у запалі все ж таки стрельнув туди, де ще хиталася зворушена звірем трава.

Тільки вибухнув постріл, як над озером счинився надзвичайний шум, від свистіння крил та крику наляканого птаства. Важкі баби й гуси, піdnімаючись з води, летіли так низько, що трохи не звалили Гната на землю. Вони билися одна об одну, зачіпали крилами за віття дерев і плуталися по-між листям; але врешті через хвилину в горі над озером вже крутилися великі зграї баб, лелек, гусей, лебедів, чайок і куликів, заступаючи своїми крилами такий вітер, що здавалося, наче над головою шугає вихорь.

Коли птаство піднялося в гору, Гнат побачив на озері острівець, а на ньому кілька сот птичих гнізд. По деяких з тих гнізд лежали крашанки, більшість же була з маленькими пташенятами. Гнатові дуже цікаво було подивитись зблизька на дзьобатих бабенят і він, не вагаючись, посқидав з себе зброю, роздягся і поплив до острову.

На острові счинилася метушня. Пташенята, які були більшенькі, позбігали на воду; менчі повилазили з гнізд і ховалися по-між травою, а ще менчі тулилися одне до одного по гніздах, злякано цвірінькаючи. У повітрі теж була трівога: птиці спускалися низче і літали над самою головою Гната.

Молодий козак плавав добре і за дві хвилини вже перехопився на острів. Тут гнізда були на всякому

1) Шпичак—створбур молодої очеретини, що ще не вип'явся з під води.

кроці. Качині й гусячі крашанки лежали прямо по ямках на темному піску, лебеді ж та баби кублилися поміж високою травою. Гнізд лелек тут зовсім не було, бо вони на озері тільки гостювали, добуваючи споживок, кубляться ж вони здебільшого на деревах та по стріхах хат.

Дивуючись на великі, жовті дзьоби незграбних бабенят, Гнат нагнувся і хотів узяти одну малу пташку до рук, але тільки що він простяг до неї руку, як мати пташкі хутко підлетіла і вдарила козака своїм міцним дзьобом у голову. Гнатові з того удару аж іскри пішли з очей, коли ж він глянув у гору, то побачив над самою голововою кілька десятків жовтих дзьобів, що змірялися його бити. Захищаючи однією рукою очі, Гнат почав другою відгонити птиць, але це вже не помогало — баби не страхалися, кидалися на нього мов несамовиті, били його крилами, дряпали тіло кігтями і, що найгірше, довбали страшними дзьобами. За хвилину на поміч бабам підлетіли ще лебеді й навіть гуси й усі додавали своїх дзьобів до баб'ячих.

Бачить Гнат, що непереливки, та кинувся в воду й поплив чим дуж до своєї зброї, але від того йому тільки погіршало, бо голова була зовсім не оборонена й птиці довбали її, як хотіли.

Щоб хоч на хвилину зрятуватися диявольських дзьобів, Гнат пірнув під воду, та потреба дихати скоро примусила його виринути й тоді птиці кинулися на нього ще з більшим завзяттям. Козакові ставало темно в очах... Він почував, що через хвилину стане непрітомним і заллеться водою.

У ту мить почувся поклик старшого брата...

— Поринай знову, дурню!

Не стяминувшись, Гнат знову пірнув під воду й тільки що його голова зникла під водою, як пролунав постріл і птича зграя звіром закрутилася в гору.

Петро знов, що Гнат на полюванні й пішов до нього ще тоді, як почув його постріл, турбуючись, чи не здибав Гнат вепря. Тепер він саме наспів, щоб вирятувати брата й, стрільнувши з рушниці, розігнав птиць.

Гнат ледве мав силу доплисти до берегу. Все тіло його, а найбільше руки, шия та плечі, були подряпані

ї запеклися синяками: оселедець на голові його птиці вискубли у край і сама голова козака була з рештою скрівавлена.

— А що, братіку? — з посміхом зустрів його на березі Петро. — Навчили тебе баби, як за яйця брати?

У Гната з очей текли сльози. З досади йому хотілося заплакати голосно, як плачуть малі діти, але він не допустив себе до такого сорому й трохи оддихавшись, почав одягатись.

— Смійся з мене, як що тобі қортить! — одповів він згодом братові похмуро. — Тільки, будь ласка, не кажи нікому з товариства про мою пригоду, щоб не прозвали мене, боронь Боже, „баб'ячим недобитком“.

Пожалівши брата, Петро вишукав під деревами павутиння й обліпив нею його скрівавлену голову, а далі настругав тоненької підшкурки з бузини і обклав нею братову голову зверх павутиння.

— Ну, тепер надівай по-малу шапку, — сказав він, та ходімо обідати.

Весь цей день та й другий, Гнатові дуже боліла голова й хоч він нікому не скаржився, але був невеселий.

Тільки в обідню пору четвертого дня, після дуже важкого походу, запорожці вийшли з плавні на берег річки Скарбної. На другому боці річки стояв зімовник старого запорожця Загнибіди, а далі, де впав у Скарбну Чортомлик, видно було ще де-кілька хаток. Трохи вище од хат знати було окопи і біля них могила з надгробком.

Гнат знов, ще в нього на очах руїни Старої Запорожської Січі й могила славного кошового Сірка.

Петро й інші козаки почали гукасти, викликаючи з того боку човна, але річка була широка й їх почули не скоро.

Сам Загнибіда не почув би й до віку погукання запорожців. Він прожив на світі більше як сто років і пам'ятав навіть гетьмана Дорошенка, за часів же кошевого Сірка вже козакував. Час сушить навіть могутні дуби й цей запорожець — велетень кепсько вже бачив і був зовсім глухий. Почули запорожців двоє молодиків, що жили з дідом у зімовнику й через пів години вони всі, разом з дідом, переїхали човнами до запорожців.

Калнибoloцький почав розмову з дідом про дуби:

— Перевозитись нам треба, діду, на той бік. Дайте нам усі, які в вас є, дуби й човни!

Загнибіда вже знов про атакування Січі, і гадаючи, що полковник скаржиться на те, почав його заспокоювати.

— Покличутъ! Покличутъ знову! Вірь моєму слову, отамане, що покличутъ!

— Так не гайтейсь, діду, а скоріше давайте дуби,— знову вдався до нього Калниболовецький.—Перевезти тисячу козаків не легко.

— Дуби давайте!—гукнув дідові в саме вухо Петро Рогоза.

Дід нарешті розібрав, що від нього хочуть.

— Побрали вже дуби під військо!—одповів він. Самі каюки лишилися та баркас...

— О, як є баркас,—зрадів Петро,—так це дуже добре.

— Беріть, що хочете. Та кажу вам: не сумуйте діти—покличутъ вас!.. і нас з Костем так само загнали було аж в Олешки до бусурманів, а як побачили, що без запорожців турків не завоюють, так і покликали знову!

Дід ще довго бубнів би та Петро трохи не силою посадовив його в човен і, взявши брата та двох козаків на гребки, поїхав на той бік, щоб пригнати звідтіля баркаса.

Старий запорожець не вгавався й сидячи в човні:

— Покличутъ, діти мої... —говорив він упевнено й поважно.—Не сумуйте,—покличутъ! Деж воно таки чуваю, щоб не було запорожців? Сам, козаче, поміркуй: як те може статись, щоб не було запоріжців? Хто ж без нас перейматиме орду, як вона посунеться на Україну? А хто ж турчину страху завдаватиме та кораблі бусурманські в Чорному морі потоплятиме? Гай—гай! Щокда праці!.. Не було вояків над запорожців та й не буде... А були запорожці споконвіку та й будуть!

Через пів години Петро з товаришами обрядили баркаса та десяток човнів, і військо почало перевозитись до Старої Січі.

Гнатові сьогодня не так уже боліла голова й, поки товариство перевозилось, він пішов на могилу Сірка.

Наблизившись до неї, молодий козак зрозумів, що нікого з своїх ватажків запорожці не поважали так, як

Сірка, бо ніде над домовиною козака він не бачив такої високої могили й такого гарного надгробка, як над домовиною цього славного кешового. По могилі, схиливши свої колоски, немов у журбі за минулим, коливалася срібна тирса та пирій, а з по-між тієї трави визирали блакитні барвінки, червоний мак та сині васильки, немов надія на краще, що завжди виникає в людському серці, навіть під час темної розпуки.

Замислений Гнат зійшов на могилу й глянув понавколо. Краєвид з могили був ще чарівніший, ніж з дзвіниці Нової Січі. З півночі підбіг до Старої Січі Чортомлик і розлився широким лиманом, зі сходу, з зеленої плавні, підбігли Скарбна й Підпільня, на південь простяглися річка Павлюк, а на захід, мало не до самої Нової Січі, мила берег широка Підпільня.

Перевівши очі на степ, Гнат наглядів у лощині, за верству од могили, невеликий косячок коней.

— Чи не з військового косяка одбилися?—подумав молодий козак і бажання добути коня обхопило всю його істоту.

— Запевно, що з військового, бо за своїм косяком Загнибіда послав зовсім у інший бік.

Гнат знав, що військовий косяк драгуни генерала Текелія зайніли ще в перший день атакування Січі, але надія на те, щоде-які коні з того косяку відбилися, манила його туди, в лощину, де паслися коні й Гнат сам не счувся, як уже йшов до тієї лощинки.

— Піймати коня не диво,—міркував Гнат,—але як на ньому їхати без недоуздка?

Турбуючись про те, зійшов він у низ лощини, зрізав кілька тоненъких лозинок і сплів з них недоуздок. Тепер Гнат був уже певний, що коні будуть його й пішов далі не ховаючись, а озываючись до коней голосом.

Коні підняли голови й знову почали спокійно пастися. Розумні тварі по вбранню пізнали одного з своїх хазяїнів—запорожців, і не мали на мислі тікати.

Всіх коней було вісім. Гнат увійшов у середину косяка й накинувши недоуздок на одного найспокійнішого коня, скочив на нього верхи й почав навертати ввесь косяк до зімовнику Загнибіди.

Полковник Калнибoloцький дуже зрадів придбанню коней і, похваливши Гната, дозволив йому обрати собі найлюблішого. Молодий козак обрав вороного, баского коня, зануздав його своїм недоуздком і зараз же почав гарцювати, щоб дізнатись, чи не полохливий він, чи ходе иноходдю, чи добре перестрибує рівчаки і таке інше.

Тим часом Загнибіда й його сусіди привели й подарували Калнибoloцькому по десять коней з усякого двору, так що в запорожців стало зразу тридцять вісім коней.

У полковника було чимало грошей з військової січової скарбниці й він хотів заплатити за коней, але старі січовики замахали руками:

— Боронь Боже, щоб ми взяли гроші. У нас коні не куповані... Наплодилися та вигодувалися на землі війська запорожського... Дали б вам і більше, так молоді ще.

Відокремивши два десятки коней під вагу, полковник доручив останніх осавулові, щоб той, викликавши собі товаришів, зробив під'їзд у бік Січі й вистежив, як стоять військо Текелія.

— Чатуй всю ніч, Петре,—говорив полковник,— заступай військо і застерігай нас про небезпеку, як сам знаєш... Одно тільки тобі наказую, як отаман: щоб ні одного ти не зробив постріла на москалів, щоб ти нічим нас не виявив. Бо як довідається Текелій, що ми узброєно йдемо в Туреччину, то це дуже пошкодить не тільки нам, а й тому товариству, що лишилося на паланках, у Великому Лузі й на Берді—й нічого не відає про скасування Січі.

Упорядкувавши все до походу й застерігши товариство, що сю ніч ніхто спати не буде, Самійло Калнибoloцький нагадав козакам, що, покидаючи рідну землю, треба вклонитися могилі великого козацького ватажка Івана Сірка.

Всі запорожці, як один, пішли за своїм отаманом і, поскідавши шапки, остутили могилу з надгробком тісним колом.

— Чи чуєш ти нас, славний козаче, батьку наш, з того світу?—голосно промовив Калнибoloцький, впавши навколошки біля надгробку.—Чи почуваєш, що ми, ніж-чесні нащадки твої, занапестили свою матірь Січ і щоб

зрятувати хоч саму волю козацьку, мусимо покинути свій рідний край і святу твою домовину навіки? Прости нас, батьку, й благослови в далеку дорогу!

Мовчазна стояла могила-домовина їй тільки тирса, хвилюючись по ній од вітру, покивала козакам своєю бородою, немов одмовляючи, що славний лицар з того світу прощається з дітьми України й благословляє їх.

— А колись буде треба запорожців! — важко зітхнувши промовив Загнибіда і журиливо похитав свою сивою головою. — Не сумуйте, діти, — ще вас покличуть.

V.

Коли почало смеркati, Петро з Гнатом і товаришами вийхав із Старої Січі на чати. Він разгорнув козаків по степу широкою лавою й, посугуваючись у бік Нової Січі, через годину, на ледве помітному сяйві обрія неба, побачив вершки наметів Текелієвого стану.

Упевнivшись, що намети російського війська стояли на тому самому місці, де й п'ять день до того, запорожці, по гаслові осавула, пугукаючи мов сичі, щоб не розгубитись у темряві, почали пересовуватись усією лавою на північ і через годину заступили обидва шляхи — Самарський, що йшов з Нової Січі на Полтаву та Московщину й Чорний, що простував на Умань та правобічну Україну.

Тим часом полковник, щоб безпечніше проминути біті шляхи, поділив запорожців на двадцять валок і ті валки, одна по одній, виходили за старі січові окопи, спускалися до Чортомлику й ішли під захистом круч та скель високого берегу річки.

Хоч військова вага їй була навантажена на двадцять коней, а проте де-кілька десятків лантухів з харчами та де-кілька қухов з горілкою доводилося козакам нести на дрючках. Простувати по над Чортомликом з такою вагою на плечах було дуже неспособно, бо до річки з степу підбігали кругобокі байраки й рівчаки, перепиняючи козакам шлях, а подекуди високі скелі підсувалися до самої води й, щоб обминути їх, доводилося або брести водою, або видератись на гору.

Козаки напруживалися під вагою й важко дихали.

Не старий ще, але вайлуватий козак Хведір Бриль, що тримав на плечах дрючки з кухвою горілки, навіть не вдергався й почав лаяти свою кухву:

— А бодай ти розсипалася!—буфонів він, витераючи піт.—Бодай тобі всі клепки за водою пішли!

— А горілка ж, Хведоре, як?—з посміхом спитав його сусіда, чорновусий запорожець.

— А горілку к бісам у Чортомлик!..

Почувся сміх і веселі вигуки.

— Хто це хоче горілку в Чортомлик виливати?

— Це Хведір так на неї розсердився!

— Дурий же Хведір, коли так. Ніж виливати горілку в річку, то чи не краще—в глотку?

Сміх побільшав так, що сотник мусив спинити козаків, щоб потишилися.

Годин дві запорожці йшли по над Чортомликом, а далі почали вибиватись на гору, наближаючись до битих шляхів.

Тим часом Гнат чатував по над Самарським шляхом, прислухаючись та придивляючись. Иноді він зовсім спиняв коня, щоб той не шелестів травою й не перешкоджав йому прислухатись, иноді злазив з коня та придивлявся на обрій неба, а далі ще й припадав до землі вухом—чи не почує тупотіння коней...

А степ спав... Спав так само, як тиждень до того, коли ще не приходили сюди чужі люде. Так само поміж травою цвірчали цвіркуни й світилися блищаки; так само ясно сяли на небі зорі; так само спокійно подихав над землею теплий вітерець... Все було так само, як і споконвіку, бо й степові, й зорям, і вітрові, й цвіркунам було байдуже до того, як боліла козацька душа й щеміло серце з того, що вони, хазяйни цих степів, мусіли не своєю волею покинути їх на віки...

А ось чуле вухо молодого запорожця вхопило з повітря тупотіння коней. Гнат похапцем зав'язав коневі рота, щоб не заіржав, а сам припав до землі.

Хоч ніч і була темна, проте обрій неба все ж таки був світліший за землю і молодий козак розглядів, що від московського стану біжать шляхом дві постаті вершників. Через кільки хвилин вони мусіли здібати на шляху якусь з козацьких ватаг, повідомили б про те

Те єдіній доля всіх запорожців була б дуже сумна.

Гнат раптом скочив на коня, вихорем побіг шляхом на Самару і натрапив саме на передню валку козаків.

— Назад! — гукнув він. Ховайтесь мерщій у лощину!

Козаки одійшли небагато назад і припали до землі, пірнувши у траві.

Тупотіння коней наближалося й скоро за сто кроків можна було розпізнати двох драгунів, що за тупотінням своїх коней та веселою розмовою нічого не чули й не помічали.

Перестоявши, поки драгуни зникли, запорожці рушили далі й, проминувши шляхи Самарський та Чорний, попростували степом до рогу, де зійшлися річки: Солона та Базавлук. Біля того рогу були глибокі байраки з лісом та терниками й усі козаки добре знали, що по тих байраках можна мати гарний захист, а до того ж біля Базавлуку та Солоної чимало старих товаришів сиділи зімовниками і мали чималі косяки коней.

Осавула Петро Рогоза потрапив до байраків наче в день і, зустрічаючи всі ватаги, показував їм стежку в низ.

Перед світом до табору зійшлися вже всі запорожські ватаги й усе військо, стомлене походом, полягало спати. Тільки вартові, позлазивши на високі дубичатували, поглядаючи в бік Січі.

Обдивившись на варту, Петро пішов по зімовниках просити, щоб господарі продали коней.

Власник найближчого зімовника, заможній запорожець Пилип Бадоюра, що за молодих літ позбувся в бойовищах лівої руки, почувши, що козакам треба коней і вони дають за них гроші, похитав тільки головою:

— Гай, гай!... Щоб ото я взяв з товариства гроші та ще при такій пригоді? Ні, козаче, не по запорожському б звичаю те було. Беріть усіх моїх коней, які вам годящі.. вони в мене не лічені. Вже ж мені на них не козакувати! Беріть усіх, лишіть самих недолітків.

— Та ви не турбуйтесь, дядьку: — упевняв Петро, — у нас грошей стільки, що аж череси обвисають... Беріть гроші!...

— А мені вони нащо? — стояв на своєму старий

вояка.—Не в домовину ж із собою брати? Ходимо, сину, що сусідів, порадимось з усіма та й приженемо зараз сюди ввесь косяк.

Інші господарі так само зріклися взяти гроші й, зібравши всі косяки, одібрали запорожцям вісім десятків коней та ще додали до того три яловиці та десять валахів, щоб було чим товариству пообідати.

Калнибoloцький так зрадів коням, що дозволив товариству випити дві кухви горілки, а кухарям загадав варити обід.

Прочувши про горілку, Хведір, що прозвали „дурним“, раптом скопився:

— Мою, мою кухву пити! Там така міцна, що й крізь клепки душить!

— Хоч і твою питемем, та тобі не дамо!—глузували з Хведора козаки, витягаючи з торбів қоряки на горілку. Адже ти намовляв вилити горілку в Чортомлик.

Хведір знав, що товариство жартує й сміючись підступав все близче до кухви.

Сьогодня в запорожців був прямо бенкет, бо за ввесь тиждень вони не їли такого смачного обіду та ще й з горілкою. Нікому не хотілося рушати сьогодня в поход і вважаючи на те, що місце, де стояли запорожці, було дуже захисне й безпечне, Калнибoloцький лишився тут ще на одну ніч.

Ранком другого дня полковник звелів навантажувати на коней всю, яка була, вагу, так що козаки вже нічого не могли нести, oprіч своєї зброї... Вага взяла шістьдесят коней, з останніх же Петро склав добру вагту вершників, більше як у півсотні коней.

Коли вже Калнибoloцький хотів рушати в поход, Бадьора привів чудового, баского, буланого огиря:

-- Прийми, полковнику, од мене цього коня. На нього хоч і гетьманові так не соромно сісти.

Цей подарунок дуже зворушив душу запорожського ватажка й коли в нього виникла думка, що не побачить він уже ніколи старих, щиріх запорожських товаришів, сум обгорнув йому душу.

Обнімаючи й цілуючи вдноруکого лицаря, полковник з жалем у голосі промовив:

— Що то з вами тут буде, брати мої?... Яка доля вас чекає?

Старі запорожці заплакали й почали прощатись з вільчими товариством на віки.

Під той саме час до Калнибoloцького наблизилися шість молодиків, що жили з дідами по зімовниках і вдалися до нього:

— Візьми, пане полковнику, й нас із собою!

Калнибoloцький глянув на дідів: чи пустять вони своїх вихованців?

Ті зрозуміли погляд полковника.

— Нехай ідуть!—сказав Бальора.—Ідіть, діти, та глядіть: слухайтесь отамана, шануйте всіх старших та бережіть козацьку славу, як наші батьки й діди берегли її!

Тут понадавали старі запорожці молодикам всякої зброї й ті перевернулися в козаків.

Петро з половиною вершників та Гнатом рушив у поход. Він вислав на всі вітри чати, а сам повів перед. Слідом поїхав Калнибoloцький, а по ньому рушило й все товариство.

Довгою, червоною стъожкою простяглися запорожці по-над Базавлуком, на розі ж двох річок лишилися тільки сиві, похилі діди, що стежили за ними сумними очима, пригадуючи як колись, у своїй молоді літа, гарчували вони по цих степах... Ой, коли б то скинути всякому з плеч хоч по двацять років, не дивилися б вони, сумуючи, в слід волі, що назавжди покидала цю країну, а самі б пішли, разом з товариством, шукати волі та долі на чужині!..

До обіду йшли запорожці по-над Базавлуком, далі ж звернули на річку Кам'янку, що впала у Базавлук. Тут не було запорожських зімовників і земля ще не бачила не тільки плуга, але й коси. Сірі скелі, зелені терники та висока, до шиї козаків, трава вкривали тут береги річки й надбережні лощини. Проте ця, на перший погляд мертвa природа, жила й гомоніла. З під ніг Гнатового коня вибігали цілі табуни зайців; куріпки, несподіваним шумом сотень своїх крил примушували коня кидатись у бік; на могилках свистіли бабаки й сурки; по теплих від проміння сонця скелях грілися довгогвості зелені ящірки, по-між травою ж з зловісним си-

чанням, плавували великі змії, виставляючи іноді свої пласкі голови з лютими очима й огидливим жалом вище трави, щоб наглядіти собі здобич.

Коли сонце вже почало хилитись на вечір, Гнат, ідучи верхи по горі над річкою, побачив, що за пів гонів попереду, по-над тирсовою біжить щось чорне, не-наче летить птиця.

Поки Гнат пришивався, один з молодиків, що пристав до запорожців на Базувлуку, випередив його і з вигуками „полоз!.., полоз!..“ кинувся доганяти те чорне, що як тепер здавалося, котилося колесом.

— Ба, ні! Я не дамся, щоб мене випередили! — сказав собі Гнат і чим дуж погнав коня за полозом. — Ти ще подивишся на хвіст моого вороного!

Хвилин з десять полоз котився колесом, держучи свою огидливу голову вище трави, лишаючи по стежу глибоку смугу. Слідом гналися Гнат та молодик з Базавлуку, а ще палі бігло кіньми з десяток козаків з осавулом.

Гнат так і випередив молодидка і почав доганяти полоза. Він навіть уже вихопив шаблю, щоб рубати його шию, але розумний кінь, почувши страшного гада, почав хропти й кидатись то в той, то в інший бік. Скористувавшись з цього, полоз знову почав набірати ходу, підвіртаючи в балку до скель, де ці гади звичайно кубляться.

Посімаючись над Гнатом, молодик знову випередив його й, забігши полозові навперейми, теж вихопив шаблю.

Тут сталося зовсім несподіване: не вспів молодик замахнутись шаблею, як полоз, підскочивши вгору, перекинувся в повітрі й так вдарив молодика своїм дебелим хвостом, що той, мов комаха, полетів з коня й упав аж геть під горою.

Те, що він полетів далеко, було його щастям, бо полоз раптом обмотався навколо коня і почав його давити, напружуєчись усім своїм гнуучким тілом. Сердешний кінь сперше спинався на дібки, жалісно іржав і кидавсь у всі боки, намагаючись випречатися з страшних обіймів гада, але скоро знесилений упав на землю.

У цю мить підскочив Гнат і почав рубати полоза по ший, та тільки щкура на ньому була така дебела,

що шабля її навіть не дряпала. Тут підскочив на поміч братові Петро з товаришами й скористувавшись тим, що полоз не міг зразу виліти з під коня, вони по злазили з своїх коней і почали колоти гада чигалами. Гад довго ще змагався й випручавши з під коня свій хвіст, розкидав ім козаків на всі боки, але врешті він знемігся й козаки разбили йому голову келепами¹⁾.

Визволений кінь не зразу мав силу піднятись на ноги, молодик же й зовсім не підводився, так що його, довелося одливати водою. Через спину й плечі його, від удару полоза, протяглася широка червона смуга й та смуга що далі дужче набрякала й синіла.

Щоб полегшиших лопцеві біль, Петро почав накладати йому на спину холодного мулу з річки, а одного з козаків послав шукати по балках бузини.

Гнат, дивуючись, розглядав полоза, бо досі він про них тільки чув, а ніколи не бачив, хоч вони й жили у ті часи по всіх запорожських степах, де траплялися скелі. Гад був у дванадцять локтів завдовжки і як добре дерево завтовшки. Линовище²⁾ полоза, було дуже дебеле, слизьке й холодне. Здібатись людині з таким страховищем у степу, де не було б куди заховатись, то певна смерть, і Гнат тепер дуже дякував своєму коневі, що він не підскочив до полоза так необережно, як кінь молодика.

Два дні йшли запорожці по-над Кам'янкою, бавлючись иноді полюванням на куріпок, хохітву та диких качок, яких і тут траплялося чимало по плесах річки. Над козаками крутилися чорні крюки, а позаду слідкували вовки, сподіваючись собі здобичі, бо й крюки й вовки здавна звикли до того, що, де ходило запорожське військо, там бувало багато трупу після бойовищ. На сей раз вовки помилилися і що ночі, голодні, вони обступали козацький табір та, не наважуючись наблизитись до нього, здалеку зорили на козаків з темряви своїми близкучими очима, порушаючи тишну ночі нудним виттям.

¹⁾ Келеп—така зброя: на довгого держака набивали молот, в якому з одного була беку п'ятка, а з другого зуб у долоню завдошка. Келепами запорожці розбивали панцирі своїх ворогів.

²⁾ Шкура,—яку гади що-року міняють на нову.

На третій день запорожці звернули з Кам'янки в балку Широку й вибилися нею на рівний як море степ, прямуючи до Кривого Рогу, біля якого зійшлися річки Інгулець та Саксагань. Тепер знову запорожцям треба було берегтися, бо поуз Кривий Ріг під час останньої війни, російським військом був прокладений шлях з Кременчуку на Дніпровські гирла та на Кинбург.

Виїхавши далеко вперед на чати, осавул упевнився, що в Кривому Розі стоїть цілий полк драгунів. Не гаючись, він побіг назад до Калниболоцького.

— Пане полковнику, в Кривому Розі стоїть полк драгунів, а косяк їхній пасеться далеченько від коша. Нема легше як зайняти той косяк сюди, посадовити на коней все наше військо й хутко перейти за Буг.

— Може воно й не трудно так зробити, як ти говориш,—одповів Калниболоцький суворо,—але ти забув про те, що мандрівка запорожців на Дунай до турків повинна бути таємницєю.

— Так доведеться Кривий Ріг обминати?

— Виходить на те!

— Вести до Орлячого гнізда?

— Добре місце!

Перебалақавши з отаманом, Петро Рогоза вернув вершників назад і пішов на північ, спускаючись лощинками до річки Саксагані.

Скоро перед очима козаків з'явився на тім боці великий, захистний кут, оточений з трьох боків височеними скелями, а від Саксагані захищений рясним дубовим гаєм. Цей кут, що здався Орлячим Гніздом¹⁾, хоч і був близько від Кривого Рогу, але добре заховався від нього за скелястими колінами річки.

Спустившись із степу до Саксагані, козаки перейшли її бродом і зникли під віттями дубів, у темряві захистного гаю.

Через який час запорожці, не розкладаючи багаття, а повечерявши тим, що в кого було, полягали спати. Тільки Гнатові не спалося: великий косяк драгунських коней, що його він бачив сьогодня з гори, не давав йому спокою.

1) Так він зветься й до наших часів, хоч дубів у ньому вже обマル. а частина кута опрізана залівицею, що простяглася з Кривого Рогу до Пятихатки.

— Вони забрали ввесь наш, січовий косяк, 16000 коней,—міркував молодий қозак,—так чому ж то нам неможна захопити хоч кілька десятків їхніх?

Сон зовсім одлетів од його очей.

— Піти хоч подивитися, де вони пасуться...

Гнат устав, захопив свій недоуздок і пішов до річки. Над річкою цю ніч не було нічної тиши, бо жаби по плесах саме справляли мабуть великий бенкет і счили такий галас, що їх чути було за півмилі.

Тільки що Гнат вийшов з темряви діброви, як поруч нього опинилася чиясь темна постать.

— Куди це ти простягся?—почулося, питання.

Гнат пізнав голос брата і, щоб не виявити своїх замір, одповів:

— Та щось не спиться. Піду у проходку.

— Молодий же ти, щоб мене дурити,—проказав старший брат.—А недоуздок на що?

— Та й у тебе в руці неначе обродька, одповів Гнат, придивляючись до того, що держав брат.—Ну годі ховатися:—ти, Петре, по коней—візьми й мене з собою!

Петро не зразу згодився, бо боявся, що Гнат необережистю зіпсує йому справу.

Гнат вгадав думки брата й образився.

— Ти, здається, досі маєш мене за молодика?—Забув, що я вже қозак!

— Қозак то ти қозак, та тілько ще зелений. Ну, та нехай уже візьму. Тільки ти гляди: роби тільки те, що я робитиму.

Брати пішли по-під скелями Саксагані в бік Кривого Рогу. Що далі вони йшли, то скелі все низчали й через півгодини қозаки були вже в долині, де в день паслися коні драгунів. Коні були й зараз тут, бо қозаки почули їхнє пирхкання. Треба було тільки роздивитись, де були вартові, щоб обміркувати, як досягти своєї мети.

За темрявою ночі нічого не було видно й тільки відрившись на бугор Петро побачив далеченько в степу багаття, а біля нього кілька драгунів, що сидячи колом раз-у-раз пікнидали руками в гору, неначе били щось на землі.

— Гуляють у карти...—пошепки сказав Петро братові, зійшовши до нього в берег.—От я їм зараз висвітлю фільку!

Петро роззувся, підкачав штани й поліз в осоку. Те саме зробив і Гнат. Брати продиралися по-між осокою, ховаючись і од вартових і од коней, щоб їх довчасу не налякати. Одійшовши сот три ступнів, вони вийшли тихенько в берег по-меж коні й почали одрізняти від косяка чималий табунець, а зробивши це, разом, по гаслові завили у ввесь голос, підроблюючись під вовків.

Коні шатнулися в усі боки. Одлучений табунець побіг по-над річкою до Орлячого Гнізда, більшість же метнулася прямо на вартових і трохи не потолочила їх копитами, так що ті погубили й карти та, ледве зратувавшись, побігли в степ переймати коней.

Брати спокійнісінько пішли за тими кіньми, що побігли до козацького табору, обізвалися до них голосом, заспокоїли їх і, скочивши на двох коней верхи, погнали косячок у півсотні коней до табору.

Проکинувшись від тупотіння коней і довідавшись про вчинок свого осавула, Калниболовецький дуже гнівався і вимагав од Петра, щоб той зараз же одігнав коней геть од козацького табору.

— Ти збожеволів?—гримав він на осавула.

— Драгуни зараз шукатимуть коней і натраплять на наш табір. Чи не хочеш ти, щоб пролилася братня кров після того, як все товариство в Січі стало на тому, щоб її не проливати?

— Ніякої небезпеки немає!—заспокоював його Рогоза.—Досить нам зразу підняти військо й перейти до Гайдамацького Байраку й не то що драгуни, а й сам дідько там нас не знайде! А півсотні коней стануть нам під час походу в великій пригоді.

Потроху речі осавула заспокоїли полковника й згодившись на тому, що можливо й коней узяти й не виявити себе драгунам, він звелів піднімати қозаків і рушати до Гайдамацького Байраку.

VI.

Гайдамацький Байрак¹⁾, що до нього зараз мали йти запорожці, був за дві години ходу від Орлячого Гнізда. Увійти в нього можливо було тільки з річки Саксагані, бо далі од неї, обабіч байраку, стояли височенні, сторчові скелі. У самому байраці була така густа дубова пушта, що навіть у південь у байраці не видно було сонця. В скелях байраку було багато печер і де-які з них були такі великі, що в кожній можна будо сковатись десяткові козаків; а одна печера так широко розляилася, що в неї запорожці становили коней і вона так і звалася „стайню“²⁾.

За часів Колівщини цей байрак давав гайдамакам дуже захисний притулок, бо в ньому не тільки було безпечно переховуватись, але й зручно було обороня тись от ворогів з невеликою силою; чотирі ж криниці з холодною й прозірною як слюза водою, давали можливість витримувати в байраці навіть облогу.

До цього то байраку, хоч він і не був козакам на шляху, говів тепер осавул Рогоза запорожське товариство, а щоб драгуни не знайшли козаків по слідах, вони пішли берегом річки, по каміннях; вершники ж побрели водою в гору річки й хоч усі посувалися повагом, а все таки, поки почало світати, військо вже втяглося в Гайдамацький Байрак.

Розбуркане серед ночі товариство тепер не хотіло спати й почало біля струмочків оббанювати свої, помуляні під час довгого походу, ноги холодною водою. Тут, у цьому байраці, всі козаки почували себе наче в своїй хаті, бо мало не всякому з них траплялося бувати тут не один раз і по волі й по неволі. Вони вітали байрак як рідного батька й весело розташовувалися попід глястими дубами.

Полковник, посадивши вартових по дубах, покликав до себе всіх кухарів та пекарів і загадав їм варити обід та пекти хліб, бо печеного хліба лишилося обмаль.

1) Зараз цей байрак здебільшого звуть „Дубовою Балкою“.

2) І зараз ще зветься „Запорожською стайню“.

Гнат дуже зацікавився бачити, як то пекарі зроблять по бажанню полковника, коли немає печей, і пішов слідом за старим, січовим пекарем Драньком.

— Як же, діду, ви пектимете хліб, коли немає печі?

Дранько був старий козак, що побував уже на своєму віку, з шаблею в руці й на Чорному морі, й за морем, і в Криму, й у Польщі, й у Волошині. Пекарем же він став не з своєї охоти, а через те, що в бойовиці йому було вибито праве око. Глянувши на Гната своїм осиротілим оком трохи посміхувато, Дранько одповів:

— А ти, козаче, допоможи мені назбирати хмизу, так я тобі й покажу, як пекти хліб без печі.

Гнат охоче взявся збирати хмиз і приніс Дранькові добрий оберемок.

— Куди вам, дядьку, хмиз?

— Он, до тієї почери!—показав пекарь на печерю, що з захисного кутка байраку вишкирилася на них свою невеликою темною пацюю з під високої скелі.

— Та ще, будь ласка, сину,—додав Дранько—зроби деркача з довгим держаком та вимети печерю, а я тим часом зроблю лопату.

Гнат кинув біля печері хмиз, зробив деркача й почав вимітати з печері листя, камінці й всяке сміття. Деркач у глибині печері чіплявся за щось непорушне, та козак не звернув на те уваги, гадаючи, що то камінь, і докінчив свою роботу.

Управившись, він почав оглядати байрак.

Перше за все його здивувало, що скелі по байраку тільки зверху були сірі, по щілинах же, і там, де зі скель повипадали камені, виявлялося, що мало не всяка скеля мала ріжний колір: були скелі руді, жовті, жовтогорячі й червоні¹⁾.

Гнат переходитив од скелі до скелі, одбивав собі од них камінці й дивувався, що ті камінці фарбують йому руки й одежду. Тут же, недалеко, він натрапив на чорну скелю, один край якої поколовся пухже дрібно на дощечки. Чимало тих кам'яних дощечок, великих і ма-

1) З тих скель «Дубової, балки» в кінці XIX століття виробляли добре, ріжно-колірне, фарби.

леньких лежало під скелею цілими купами, і Гнат, піднявши де-кілька з них і подряпавши випадково одну **об** одну, побачив, що від дряпання на камені лишається виразний сивий слід. Козак зрозумів, що як невеликий камінець загострити, то ім дуже добре можна писати на дошці з цього каміння ¹⁾.

Тут же, поруч з чорними скелями, стояли близкучі скелі, часом сині як нове, а часом руди як іржаве заливоз. Ці скелі були міцніші од інших, проте од повітря й вони подекуди қололися й осипалися грудками, важкими як справжнє залізо ²⁾.

Більше години Гнат роздивлявся по скелях і побіля криниць, де теж було чимало ріжноколірових камінців. Він двинувся на незвичайні скелі байраку, яких ніколи не бачив, але не розумів, в якій пригоді ті скелі можуть стати людям.

Втомлений і задуманий Гнат вернувся до печері, що йі причепуряв, і сів на скелю, дожидаючи Дранька.

У байраці було захисно й любо. Рясні велетні, дуби, сплелися в горі пишним кучерявим віттям так щільно, що зробили над байраком густу зелену стелю, а високі скелі, що товпилися до байраку, неначе підпирали ту стелю з двох боків. Вожке від холодку повітря стояло в байраці нерухомо. Десь близько од Гната заходився голосною піснею соловейко, а вгорі над зеленою стелею, під ясним промінням сонця вчуvalося щебетання іншого співочого птаства. Сюди, на дно глибокого байраку, те птаство не залітало й тільки жуваві ластівки, що цілими зграйми з веселим гомоном крутилися тут, приліпляючи до скель свої дивовижні гніздечка, звеселяли похмурутишу Гайдамацького Байраку.

Таємна темрява байраку викликала у молодого козака потребу почути голос людини й непомітно для самого себе, він заспівав:

Ой не шуми луже, зелений байраче!

Не плач, не журися, молодий козаче!

Ой не сам я плачу, плачутъ карі очі,

Що нема спокою, ані в день, ні в ночі:

1) То був аспід, що з нього виробляють „аспідні“ або „грифельні“ дошки для учнів у школі. У кінці XIX століття «Дубової балки» пороблено багато покрівель на будинках Катерининської залізниці й ті покрівлі стоять і зараз.

2) То була залізна руда. Зараз у горі Дубової балки велика руднича.

Сусіди близькій,—вороги тяжкій,
Не дають ходити, дівчину любити...

Сумний голос пісні оповив Гнатові душу журбою.
Він почув себе самотнім і в голові його встало питання:

— Що ж дал? Невже весь вік, до смерти, блукати
по степах та по пущах плавень?

Молодому козакові було любо козакувати, але з
серця озивався голос, кажучи що цього ще не досить.
Душі бажалося ще чогось іншого... Хотілося хоч на
який час відпочити... Хотілось поєднатись з кимсь душою..
Хотілося кохати.

На очах молодого козака веселі ластівки так любо
парувалися й спільно будували свої қубелечка... Чому
ж козак повинен бути самотнім все життя? Гнат зрозумів,
чого йому треба і з рішучістю у голосі доспівав
пісню:

Яж буду ходити і буду любити,
Ще й за себе візьму,—буду з нею жити!

Тільки під віттями дубів зомовкли останні згуки жур-
ливої пісні, як молодий козак зляканій раптом схопився
з скелі:

З паці печері вилізла і йшла прямо на нього мо-
лода, років чотирнадцять дівчина. Біла, мережана со-
рочкої, так само як і спідниця були закаляні в руді од-
фарби стін печери, гарненькє обличчя було заплакане
й укрите курявою, блискучі ж як самоцвіти, қарі оче-
няття відбивали в собі й страждання, й жах, і надію.

— Мара!—промайнуло в голові Гната й він навіть
поточився назад.

— Козаче любий!—обізвалася дівчина.—Ти не за-
ріжеш мене, як татари хотіли зарізати!... Я вгадала по
твоєму співу, що ти добрий...

Тепер Гнат уже бачив, що біля нього дійсне була
дівчина, а не мара й, узявши її за руку, почав упад-
ливо розпитувати:

— Як ти, дівчино, тут опинилася й як тебе зовуть?

— Мене зовуть Катрею. Ми тікали з батьком та з
ненькою з Гарду¹⁾ та нас у степу здибали татари й,
пов'язавши всіх, гнали було до Криму.. Біля Кривого

1) Запорожське місто й паланка біля річки Бугу.

Рогу вони побачили чієсь військо та й приволокли нас сюди, щоб переховати.

— І ви з батьком наважилися сами тікати через Дике Поле?

— Ми не самі були,—одповіла дівчина,—з нами йшло більше півсотні козаків.

— Як?!—здивувався Гнат.—І вони далися татарам до рук?

— Що ж удієш, коли козакам не було чим оборонятись:—драгуни одібрали в наших усю зброю!

— Та деж вони всі: і козаки й татари?

— Всі тут по печерях! Нас татари батогами загнали в печері, щоб потім, коли ви підете звідціля, гнати далі в Крим. Я зараз покажу печерю, де тато й мати! Я тільки сама вночі вибігла нишком з тієї печері й заховалася окремо!

Дівчина взяла Гната за руку й хотіла вести до печері, де були її батько й мати, але враз спинилася й заплаکала.

— Боже ж мій! Як почують татари, що їх шукають, вони поріжуть усіх—і тата й маму!

— Не плач Катрусю!—почав заспокоювати дівчину Гнат.—Вони не насміють тепер нікого різати, бо тоді їм самим не втекти від козацької помсти. Ходім скоріше до полковника, а тоді вже будемо визволяти твоїх батьків.

Гнат повів дівчину до Калниболоцького й переказав їому, те, що чув од Катрі. Запорожці зараз почали обдивлятись у байраці по всіх печерях, гукаючи по татарському, що коли татари не вилізуть, то їх будуть викурювати димом, а як що вийдуть самохіть то всі будуть живі.

Татари не гаючись пороз'язували своїх бранців і ті, славлючи Бога, почали вилазити на світ; слідом же за ними вилазили й татари, падаючи запорожцям до ніг.

Так було й біля тієї печері, до якої Гната й козаків привела Катря. Батько й мати дівчини вийшли на світ, і вона обнімала їх, плачуши з радощів.

Гнат стояв осторонь, дивлячись, як Катря милувалася біля батьків і з журбою похилив голову. Він відчував свою самотність тепер ще дужче, ніж годину до того.

Аж ось Катря обернулася, до нього й глянула йому в очі вдячним, ласкавим поглядом. Гнат повеселішав і коли всі заспокоїлися, умовив Катрінного батька йти з усіма до коша, снідати.

Тим часом вартові сповістили, що степом пробігало з десяток драгунів на північ, а через годину вони вернулися знову й обминувши Гайдамацький байрак попрямували на Кривий Ріг.

— Ну, ото ж і все їхне розшукування своїх коней! — сміючись сказав Петро Рогоза. — Шкода, що я зайняв такий малий табунець.

Після того, як Катря трохи підживилася сніданком, Гнат, щоб побути з дівчиною на самоті, підмовив її йти подивитись, як у тій печері, де вона сиділа, тепер пекли хліб.

Дівчина охоче згодилася й вони пішли по-між дубами до лощини, де була печеря. Тепер з печері вибивалося полуум'я, а з шілин, що були над нею в скелі, виходив дим. Біля печері, на плесковатому камені, скинувши сорочку й чоботи, вовтузився, умішуючи тісто, однооокий Дранько.

Углядівши Гната, він зрадів.

— А я бідкався, що ти мене зрадив. Давай скоріше ще сушняку!

Гнат з Катрею почали збирати сухі гилки дубів і носити їх до печері, самі ж вели розмову про те, як жила Катря в Гарді й як ішла степами.

— Чим же ви годувалися в дорозі? — питав Гнат.

— З початку іли те, що взяли з собою, а далі, як хліба вже не вистачило, дуже бідували. По степах іли: катран, қозельці, бабки, гірчак та земляні горіхи, по балках: щавель, паслін та полуниці, по байраках: груші, кислиці, терн, бузину та ожину. Иноді й мед диких бжіл по скелях знаходили... А тільки без хліба дуже тяжко... Я так ще якось терпіла, а от тато прямо так захляли, що вже ледве ноги волочили. Дичини скрізь було багато, та стріляти не було чим. Були б мабуть померли всі, коли б не трапився нам тарпан¹⁾, що його саме тільки зарізали вовки; так ми вовків оді-

1) Тарпан — дикий кінь. У ті часи диких коней багато ведилося по запорожських степах.

гнали, а самі тарпана спекли та й доїли. Зазнали ми багато лиха в дорозі. Останнім часом надумали робити пастки на бабаків та сільці на куріпок, так тоді трохи легше стало.

— Так ти, дівчина, тепер більше за козака досвіду в Дикому Полі маєш...—сказав Гнат, допомагаючи Катрі піднятися оберемок хмизу.

— Де там!..

Дівчина знову зажурилася.

— Куди ж тепер ми подінемося? Тато мали думку осісти біля Січі, а як Січ тепер зруйновано, то вже немає нам захисту. Доведеться таки дістатись татарам у неволю.

— Не журися. Ідіть з нами на Дунай. У нас там буде нова Січ.

— Коли б же я була козаком,—сказала Катря вже жартливо,—тоді я побраталася б з тобою, тай жили разом у Січі.

Гнатові стало весело й радісно на серці.

— Можна жити в купі і не в Січі, а біля Січі, збудувавши собі хатину.

Катря хутко побігла з своїм оборемком хмизу й кинула його біля печері.

— Ну, спасибі—зустрів Катрю й Гната Дранько.

— Цього досить—печеря нагріється добре. Приходьте над вечір—дам вам гарячу паляничку.

Тим часом наспів обід. Калнибоцький вийняв з бесагів¹⁾ образ святої Покрови й приладнавши його під віттями захисного дуба, почав голосно читати святе письмо. Запорожці великим натовпом обстутили образ і, постававши навколошки, уважливо слухали, що читав отаман. Всі вони однаково сумували за рідним краєм, однаково непевні були в своєму прийдешному й однаково широ молилися.

VII.

У Гайдамацькому байраці запорожці пробули три дні й за цей час всі втікачі з Гарду, обміркувавши своє становище, вирішили, що найліпше їм іти разом з військом на турецьку сторону.

¹⁾ Лантушок, оброблений як саква.

На четверту ніч осавул зробив під'їзд до Кривого Рогу й упевнився, що шлях був вільний і безпечний. Тієї ж ночі, вдосвіта, запорожці понавантажували своїх коней і рушили з байраку до зімовника запорожця Лещука, що стояв біля броду через річку Інгулець.

Розпитавши в старого запорожця про те, куди пішли драгуни, Калнибороцький поспішився йти далі від сього небезпечного місця й, перевівши військо бродом за річку, звернув з шляху, направляючи військо на захід сонця до високої гори.

Гнат, як і завжли, іхав у чатах, поперед війська, недалеко од брата Петра. Його вороний кінь виніс уже його на високу гору й з лівої руки в козака, потопаючи в мареві, виникла висока могила; така висока, що Гнат навіть не втерпів, щоб не спитати брата, як вона знесеться.

— Це Царева могила! — одповів Петро.

— Висока ж яка, що я такої високої ще й не бачив.

— І не дивно, що не бачив, бо над Цареву могилу, по всіх правобічних запорожських паланках, немає вищої. От з лівобічних — Савур могила та Тоқмак могила, так тільки ті вищі за оцю.

Размовляючи про могили, які взагалі мали велике значення в житті запорожців, бо по могилах у ті часи, коли ще не було помітних шляхів, розпізнавали, куди простувати, брати наблизилися до Царевої могили й Гнат, розігнавши коня, вихопився на самий шпиль могили.

Перед очима козака встали чарівні степові краєвиди. На північ, де з під обрія вибігла річка Інгулець, і на південь, куди вона прямувала, було видко її глибоку долину миль на десять в обидва боки. Посередині цієї долини біля Кривого Рогу до неї зійшлися річки: Саксагань, Бокова й Боковенька; на сході сонця, геть—геть край неба, видко було кряжі, що за ними ховався Базавлук і запорожська Січ, а на захід сонця прослався рівний степ з ледве помітними лощинами. На всі боки по степах, скільки оком глянь, немов живе море, хвилювалася степова трава, паруючи під промінням сонця, а ген далі, край неба, виникало таємне марево, приваблюючи очі великими озерами блискучої води з зеленими по озерах островами, та чарівними городами з мурами

й баштами, що як таємні примари танули од подиху вітра.

Трудно було одвести очі од чарівного краєвиду й Гнат довго стояв на могилі нерухомо. У цей час, поруч нього, виникла поважна постать Калнибoloцького. Він довго, так само як і Гнат, не зводив очей з степу, але в погляді його не грава молода бадьорість, як у Гната, а відбився непереможний сум і розпukа. Таким поглядом, яким дивився Калнибoloцький на степ, дивиться тільки ідова на труп любого її чоловіка.

— Краю мій рідний, улюблений!..—почав говорити за орожський полковник, немов не помічаючи Гната.— Степи мої розлогі, незабутні! Невже не побачу вас до віку? Щасливий ти, хто лежиш під цією високою могилою. Ти любив наші рідні степи й твоя душа, що вітає тут над твоєю домовоиною, бачить степи улюблені за життя; нас же, сіромах, лиха доля несе на далеку чужину, в землю бусурманську, щоб там покласти нам свої кістки в нерідну землю!

Полковник замовк, але Гнат не насмілювався навіть поворушитись, щоб не порушити таємних поривань його душі. Минуло кільки хвилин, а козацький ватажок все пильніше пришивався до далекого обрія неначе намагався навіки заховати улюблений степовий краєвид у своєму серці.

Нарешті Гнат наважився порушити тишу.

— Батьку полковнику... адже гомонять, що й на Дунаї нам добре буде жити...

Калнибoloцький глянув на молотого казака поглядом повним теплого жалю.

— Ти ще молодий, сину, й жити тобі на світі ще багато. Так знай, що другої України на світі немає. Воюючи з поляками, з волохами, угорцями й турками я багато бачив земель аж до Німецького й Середземного моря. Добре я знаю всю Цісарщину *), був навіть у Франції, бо за гроші наймався до французів воювати їхніх ворогів, а скажу тобі, що такого любого та веселого краю, як наша Україна, ніде не бачив. Знаю я й Дунай ввесь—добре по ньому плавні, гарні озера й лимани, але степу біля нього немає. Людей побіля нього

*.) Цісарщиною на Україні називали Австро-Угорщину.

рясно, як біля моря піску — ніде над буде там коней ви-
пасати, а про таку волю, як отут у нас на Запорожжі,
там ми забудемо й згадувати. Так то, сину мій,—докін-
чив Калниболовецький,—на Дунай мандруй, а Україну на
серці май!

Полковник повернув коня й хотів з'їздити з моги-
ли, але крутобока могила лякала його коня своєю ви-
соцістю — він упинався й хріп. Щоб допомогти полков-
никові, Гнат зіскочив з свого коня, позяв'язував обом
коням очі й звів їх з могили за уздечки.

Осавул з чатівниками був уже далеко й Гнатові до
велося їх доганяти. Гнатів Арап вихорем побіг степом,
розхиляючи на обидва боки траву, що була йому по
саму шию; тільки будяки велетні, з іхніми гострими ко-
лючками, що мов дерева випиналися з трави своїми чер-
воними дебелими головами, Гнат обережно обминав, щоб
не покалічити тими будяками коня.

У південь, на одному з кряжів безкрайого степу,
Петро наглядів косяк тарпанів і йому схотілося, щоб
товариство поласувалося тарпаниною.

— Бачиш, Гнате, тарпанів? — вдався він до брата.

— Бачу. Добре було б піймати хоч одного.

— Вловиш іх, як раз! — посміхнувся Петро. Вони
бігають як вітер. От біжи та зberи до мене половину
задніх чатівників. Будемо полювати!

Петро почав порядкувати козаків до полювання.
Він звелів Гнатові й ще двом козакам віддати своїх ко-
ней товаришам і залягти з рушницями разом з ним у
траві. Останні козаки розбіглися в ліву й у праву руку
та скоро зникли з очей. Вони оббігли тарпанів далеко
стороною і почали навертати їх на стрільців. Злякані
тарпани всім косяком кинулися саме в той бік, де зов-
сім непомітно в високій тирсілежав Петро з товаришами.

Скоро Гнат почув неначе гудіння вітру.

То наблизався косяк диких коней і скоро земля за-
стогнала від тупотіння кількох сот копит. Ще хвилинайко-
ні потолочуть стрільців так, що й сліду їх не лишиться...

Коли косяк тарпанів наблизивсь, Петро підвівся на
одне коліно, щоб можна було бачити коней і підвів до
плеча рушницю. Те саме зробив Гнат і останні товариші.

Козацьке око мегке: вибихнули чотирі постріли й чотири тарпани, підкинувшись на дубки, з жалісним іржанням упали на траву, б'ючись у смертельних корчах.

З жахом метнулися останні тарпани від зрадливого місця, де стеряли своїх товаришів і, розбившись на два косяки, зникли з очей за буграми.

Гнат наблизився до вбитих коней. Вони уже скочали й лежали нерухомо. На зрист вони були менчі за свійських коней, масті вони були мишастої, копита мали величенські й розрепані, в усьому іншому ж були як звичайні коні.

— Чому іх не ловлять та не привчають до господарства?—вдався Гнат до брата.

— Не виживають вони в неволі,—одповів той.

— Тільки ти прив'яжи його, так він усе поб'є й потрощить копитами навкруги. Себе понівичить і або одірветься, або знесилений упаде й не їстеме аж поки й сконає.

Козацтво зраділо здобичі. Тарпанина була далеко смачніша за конину, запорожці ж з Базавлуку не їли м'яса і через те всі охоче заходилися поратись біля тарпанів. Не минуло й півгодини, як іх оббіували, випустили з них қенджюхи, порубали мясо на шматки й, обгорнувши добре травою, навантажили на скількох коней.

Проте з обідом довелося сьогодня чекати вечора, бо за ввесінь день запорожці не здибали й ріски води. Тільки над вечір осавул привернув до Вербової балки, де з давніх часів знав де кілька джерел.

Стомлені згагою, коні здалеку почули воду й почали іржати, прибавивши ходу. Вершники спустилися в балку й після душного літнього дня лехко зітхнули в холодку під вербами. Проте пойти коней з джерел було неможливо, бо вода вибивалася з під землі дуже маленькими цівками.

Здавалося, що коні мусять загинути від згаги, але осавул Рогоза вже не вперше ходив Диким Полем і знав, як зарадити справі.

— Лопати сюди давайте!—гукнув він до козаків, що везли вагу. Копайте криниці!

Обережно козаки повикопували на джерелах криниці і поки підтяглося до балки все військо, води по криницях набігло вже стільки, що можливо було брати її відрами на варево й напувати з них коней.

Скоро запорожці розташувалися в бальці на ніч і почали збирати паливо та варити обід чи краще сказати—вечерю, бо вже сідало сонце.

Управившись біля свого коня, Гнат пішов шукати Катрю. Всі неузброєні козаки стояли окремим, невеликим табором і Гнат побачив Катрю з її матір'ю під захистом верби. Наблизившись, він занепокоївся: в дівчини з ноги точилася кров.

Проте Катря глянула на Гната весело:

— Я сьогодня ще тебе й не бачила!

— Що ж це в тебе, Катре? Це ж тобі болить?!

— Та воно не дуже болить!—одповіла дівчина.

— Це вона, бідненька, ще давно зіпсувала собі ногу будяками. Воно було й загоїлося, а оце сьогодня ввесь день ішла, так пораза знову роз'ятрилася.

Гнат приніс води й Катрина мати почала оббанювати дочці поколоті й порепані в кров ноги.

Гнатові заболіло серце: козаки всі в добрих чоботях або сап'янцях, а він ще й верхи на коні сидить, бідна ж дівчинка нівечить собі ноженята.

— Ой шкода ж мені тебе, Катре! От же завтра візьму я тебе на свого коня!

Катря засоромилася.

— Ні за що не сяду до тебе!

— Чому не сядеш?—об звалася мати. Дай Бог здоров'я козакові, що пожалів тебе. Як іхатимеш конем, то й ноги загояться.

Увечері Гнат почав просити брата, щоб той призначив йому іхати не в передніх чатах, а в задніх, бо йому треба підвезти хвору дівчину. Осавул зразу навіть росердився й нагримав на брата, що він вигадує такі дурниці, але коли Гнат повів його й показав ноги дівчини, Петро дозволив йому везти Катрю, хоч суворому козакові те було й не до вподоби.

З радощів Гнат майже всю ніч не спав і, вставши вдосвіта, почав з свого жупана та з чепрака намошувати сідельце для Катрі.

Коли козаки почали виступати і Гнат приїхав по Катрю, вона змагалася, соромлячись сідати до казака але мати силою підвела її до Гнатового коня, а той нахилившись з сіла мов пір'ину підхопив її руками й посадив поперед себе так, щоб вона, сидячи до нього боком, мала можливість держатись рукою за луку сідла.

Од Вербової балки запорожці ще йшли Диким Полем п'ять день, не побачивши за ввесь час ні одної оселі й не здибавши ні одної живої души. Тільки тарпани, вовки, сугаки, лісовини, зайці, тхори, бабаки та сурки шмигали поуз козаків та ще орли, дрохви, журавлі, хохітва та великі табуни куріпок і перепелиць, сновигаючи в повітрі, були свідками їхньої мандрівки. Всі ці свідки були мовчазні й тільки дрібненські жайворінки, своїм любим, лагідним співом розважали засмучені душі козаків, нагадуючи їм про рідну Україну.

Запорожці посувалися дуже помалу і найбільше через те, що січовий образ святої Покрови був великий і важкий, козаки ж мали за гріх навантажити його на коня, а ввесь час, по черзі несли його посередині на руках.

Гнатові довга подорож була дуже мила й він тільки й хотів, щоб вона протяглася як найдовше Щодня він садовив Катрю біля себе на коня, розповідав їй про своє хлоп'яче життя й про свої походи з полковником Порохнею та слухав оповідання дівчини про життя в Гарді й про те, який їй жаль за курчатками, що сама вона їх доглядала й вигодовувала, а москалі, як прийшли, так зараз половили та й порізали.

Як тільки військо ставало табором, Гнат зараз віддавав Катрю матері, клопотався, щоб їм було чого їсти й пити. Врешті дівчина звикла до Гната мов до рідного брата і хоч уже й ноги її позагоювалися, вона все таки сідала до Гнатового сідла.

На шостий день, біля річки Мертві Води, запорожці здибали ще шістьох козаків Буго-Гардовської паланки, що мов вовки хovalися по-між скелями й терниками. Від цих утікачів атаман довідався, що в Гарді стоять два полки драгунів, а в Соколах—полк донців і що скрізь річкою Бугом стоять кордони, бо Буг тепер став межею по-між турецькою й російською державами.

Обміркувавши становище разом з старішими козаками, Калнибoloцький зважив за найліпше й на цей раз якось „москаля в шори убрati“, себ то вжити хитрощів, аби перейти за Буг непомітно й не проливши братньої крові.

Перестоявши день недалеко від Бугу в захистному байраці, Калнибoloцький повів військо до річки, наближаючись до броду, що звався Овечим. Тим часом, щоб відманути московську залогу від броду, Петро Рогоза, як тільки смеркло, підбіг з десятма товаришами до кордону й випаливши кільки разів у повітря, кинувся тікати від Овечого броду до Чортайського.

Кордонний капітан, взявши поночі запорожців за татарів, посадовив всю свою залогу на коней і погнався слідом за Рогозою.

Зачувши перші постріли, Калнибoloцький хутко повів все військо по-під скелями Бугу до Овечого броду й піše військо зараз же почало переходити річку, а вершники, ідучи попереду й обабіч піших, вишукували для їх найбільше мілкі місця. Все робилося, як рані було умовлено, й не минуло й півгодини, як усе військо й утікачі, що були біля війська, перейшли на Турецьку сторону.

Петро Рогоза, маючи з своїми товаришами найпрудчіших коней, довго дратував драгунів, то підпускаючи їх близче до себе, то знову відбігаючи далі й тільки тоді, коли минуло досить часу, він вибрав місце, де береги Бугу були не дуже скелюваті, а посередині річки був острів і, гукнувши товаришам, ураз повернув свого коня до Бугу й ускочив у річку.

Товарищи Петрови ускочили в воду слідом по ньому й темні хвилі прудкої річки зашпіли білою піною під грудями добрих коней; козаки ж, щоб не заважати своїм коням плисти через глибочину, зіскочили з них у воду й пливли поруч, держучись за їхню гриву.

По-над головою козаків просвистіло декілька драгунських куль, але влучати поночі було труdnо й козаки щасливо допливли до острову. Там же, по-між дубами, вони були вже в добром захисті від драгунських куль і дали коням трохи відпочити.

— Прощай, рідний краю!—обернувся Петро до запорожського берегу

— Прощай, Україно—загукали козаки, скидаючи шапки,—Сподівайся нас: бо поки живі—тебе не забудемо!

Через годину Петро з товаришами прилучився до Калниболовецького й сповістив турецький кордон про те, що запорожці прийшли в їхню землю не з лихими думками.

З під Овечого броду Калниболовецький пішов з військом по над Бугом, аж до Великого лиману, а далі повернув на Тилигул та річки Куяльник та Халжібей, простуючи до Дністровського лиману та городу Аккерману, біля которого мав зійтися з головним запорожським військом, що перепливло туди морем.

Так покинули запорожці свої одвічні, вільні степи, гадаючи, що тільки там може бути доля, де панує воля, без волі ж не знайдеш долі навіть у рідній країні.

Через місяць біля Дністровського лиману було велике свято: запорожці що при були туди раніше, з кошовім, на байдаках, піднявши військову корогву та прапори, бучно, з пальбою, виходили назустріч товариству, що під приводом Калниболовецького наблизжалося до коша, перейшовши все Дике Поле й Буджак.

Попереду полку Калниболовецького двоє крем, язних запорожців, знявши шапки, несли образ святої Покрови; остроронь іхали отаман та осавул, а слідом за образом, лава за лавою йшло запорожське військо.

Зблишившись з образом, кошовий, старшина й усі, що вийшли назустріч, поскидали шапки й почали підходити ціluвати образа, а далі ціluвались з товаришиами, привітаючи їх радісними вигуками.

— Петре, Петре!—почулося біля коня Петра й хтось потяг його за халяву чобота.

Петро глянув униз. До нього радо простягав руки малий Василь.

Козак вхопив брата за руку й той, мов кощеня, видрався до нього на коня.

— А де ж Гнат? Чи живий чи здоровий?

— Гнат позаду війська, по між вершників!—одмовив старший браг, цілуючи малого.

Василь зіскочив з братового коня й кулею полетів шукати Гната, а через кільки хвилин Гнат уже підвідив його до натовпу неузброєних мандрівників, де була Катря з своєю матір'ю й батьком.

— Подивись, Василю, яку я собі знайшов у печері названу сестру!—сміявся Гнат, показаючи братові Катрю.

Дівчина веселими очима глянула на Гната й Василя, але той погляд скоро потъмарився й вона затулилася рукавом сорочки, щоб хлопці не побачили, як з її очей збігла слізина.

— Про що ти, Катре?—упадливо спитав Гнат.

— Мабуть тепер уже доведеться мені з тобою розлучитися!—одповіла дівчина журиливо.

-- Не сумуй, Катрусю. Як що й розлучимося ми, то будь певна, що зійдемося знову.

Через кілька день, кошовий дістав з Стамбулу¹⁾ звістку, що султан радо приймає запорожців, але до весни не може дати їм землі на Дунаї, а дозволяє військові вільно жити й рибалчити по всіх лиманах од Бугу до Дунаю, а всіх козаків, хто викличе з України свою родину, тін наділить на Буджаку доброю землею під оселі.

Час було упорядкувати військо й, одного ранку, кошовий з старшиною винесли з намету й розставили по полю тридцять вісім прапорів, таких саме колірів, які були на прапорах запорожських курінів, у Січі на Дніпрі.

Викликали на поле всіх запорожців.

— Ставайте, панове товариство,—гукнув кошовий, —всякий до свого прапору! Ідіть всі в ті куріні, по яких були на Січі!

Скоро все поле над лиманом укрылося довгими лавами запорожського війська. Були такі куріні, що до них зібралося по двісті козаків, а були такі, що з'єднали й по триста; всіх же козаків кошовий налічив сім з половиною тисяч.

Коли, скінчivши військові справи, кошовий вертався до свого намету, до нього, знявши шапку, набли-

¹⁾ Столиця Туреччини.

зився Гнат. Кошовий помітив, що козак хоче про щось просити й вагається.

— Що тобі қозаче?—вдався він до Гната.

— Скажіть, будь ласка, пане батьку..—не дивлячись в очі кошовому, наче соромлячись, щоб хтось інший не почув його, спитав Гнат.—Чи на Дунаї буде так, як на Дніпрі, що запорожцям буде заборонено женитися?

— Цього не заборонялося й на Дніпрі—одповів кошовий.—Сам знаєш, що по зімовниках сиділо багато жонатих запорожців Заборонялося тільки жонатими жити в Січі. А чи не думав ти одружитись?

— Та ні..—замішався Гнат.—То я так тільки питую..
Може колись... не зараз...

— Ну, як дійдеш літ та надумаєш одружитись, то й помагай тобі, Боже! Нам дуже бажано, щоб козаки. женилися та ізоб біля Січі будували нову Україну!

Гнат пішов до свого, Платнирівського, куріння за спокоєний і веселій.

Починалося нове життя запорожського козацтва—дітей Дніпровської Січі,—в чужій стороні, про те життя я маю розказати у дальнішому оповіданні *).

A. Кащенко.

Туалес.
1912 р.

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

В КАТЕРИНОСЛАВІ.

---

33. **Т. Шевченко.** Кобзарь. Повчий.
  34. **Макін-Сібіряк.** Старий Горобець 1919. Ціна 2 гривні.
  38. **В. Корнієнко.** Запорожський клад. 1919. Ціна 3 гривні.
  39. **Макін-Сібіряк.** Пригоди статечної миші. 1919. Ціна 2 гривні.
  40. **А. Кащенко.** Оповідання про Слугу Бійсько Низове Запорожське
  42. **А. Кащенко.** Борці за Україну. Вид. 4-те. 1919. Ціна 15 гривень
  43. **А. Кащенко.** У запалі боротьби. Вид. 4-те. 1919. Ціна 14 грив.
  44. **А. Кащенко.** Костя Гордієнко-Голохочо. Вид. 4-те. 1919.
Ціна 4 гривні 60 шагів.
  45. **А. Кащенко.** Під Корсунем. Вид. 4-те. 1919. Ціна 8 гривень
  46. **А. Кащенко.** Над Кодацьким порогом. Вид. 4-те. 1919. ц. 3 гр.
  47. **А. Кащенко.** На руїнах Січі. Вид. 5-те. 1919. Ціна 1 гривня
60 шагів.
  48. **А. Кащенко.** З Дніпра на Дунай. Вид. 3-те. 1919. Ціна 9 грив.
  49. **А. Кащенко.** Зруйноване гніздо. Вид. 3-те. 1919. Ціна 12 грив.
  50. **А. Кащенко.** Запорожська Слава. Вид. 5-те. 1919 ц. 6 гр. 50 ш
  51. **А. Кащенко.** Славні побратими. Вид. 4-те. 1919 ц. 4 грив.
  52. **А. Кащенко.** Дніпрові пороги 1919 ц. 8 грив.
  53. **Д. Ярош.** Збірник творів 1919 ц. 13 грив.
-

Т-во
„Українське Видавництво
в Катеринославі“

Ціна 9 гривень.